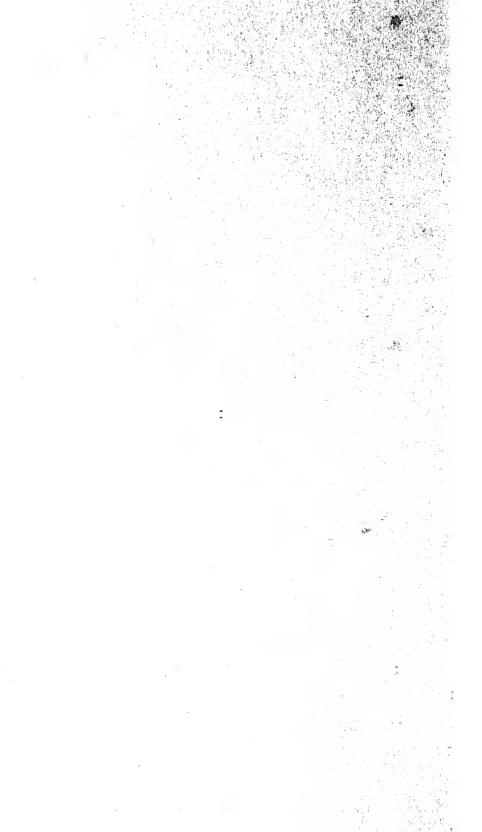
w thines-coming, in dis Salmes-buricht 1901/33

BII 496 Alg3 1901/



# Jahres-Bericht

cV. 2

des

# RABBINER-SEMINARS

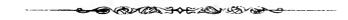
# zu Berlin

für 1901/1902 (5662)

erstattet vom

# Curatorium.

Vorangeht eine wissenschaftliche Arbeit des Docenten Dr. A. Berliner: "Beiträge zur Geschichte der Raschi-Commentare".



## Berlin.

Druck von H. Itzkowski, Gips-Str. 9.



## Beiträge zur Geschichte der Raschi-Commentare.

Ī.

Das geistige Erbe, welches das klassische Altertum auf die Länder des Orients, wie auch auf Italien und Spanien übertragen hat, ist unter anderem auch in dem Einflusse auf die Erhaltung und Fortbildung des Schriftwesens während der ersten Hälfte des Mittelalters zu erkennen. Nicht so jene Länder — in der gegenwärtigen Abhand-. lung haben wir hierbei speziell Deutschland und Frankreich im Auge welche dieses Erbteils, daher auch des bezeichneten Einflusses, entbehrten. Gering und unbedeutend sind die schriftlichen Denkmäler aus jener Zeit, welche von einer geistigen Regsamkeit in diesen Ländern Zeugnis ablegen könnten. Erst in der bewegungsvollen Zeit unmittelbar vor dem ersten Kreuzzuge, wie während desselben, und bald nachher, entwickelt sich, wie deutlich zu erkennen ist, immer mehr das Schriftwesen. Forschen wir nach den Gründen, so hat neben anderen Faktoren sicher auch die sich immer mehr steigernde Möglichkeit für Beschaffung des nötigen Schreibmaterials einen wesentliehen Anteil an diesem Fortschritte. Hören wir hierüber das klassische Wort eines Sachkenners 1).

"Der Schreibstoff ist nicht allein ein wichtiges Mittel der Aufzeichnung und Erhaltung des Gedachten, sondern seine Art beeinflusst auch in hohem Grade die Leichtigkeit und den Umfang der Verbreitung, ja in merklicher Weise die Dauer und Treue der Ueberlieferung und somit den Inhalt des Geschriebenen; nicht minder hängt von ihm die Entwickelung der Schriftzeichen teilweise ab. Die conservirende Wirkung schriftlicher Ueberlieferung in Bezug auf die Texte der Schriftsteller und die lebendige Sprache wird allgemein anerkannt; aber sie äussert sich nur dann, wenn die Texte in Vieler Hände kommen und so von Vielen die Kontrolle über die gleichlautende Verbreitung geübt werden kann. Dazu bedarf es leicht beschaffbaren,

d. h. billigen, und zugleich leicht beweglichen, d. h. wenig umfangreichen Materials".

Was hier im allgemeinen gesagt ist, gilt im besondern auch von dem jüdischen Schrifttume, das in Deutschland und Nordfrankreich erst in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts zu einiger Entwickelung gelangt. Vorzüglich sind hier zwei gelehrte Männer zu nennen, die neben ihrer Lehrthätigkeit sich auch in den Dienst des Schreibwesens stellen, um durch die von eigener Hand gefertigten Abschriften die Werke der Alten vor dem Untergange zu bewahren, für Mit- und Nachwelt zu erhalten. Es sind dies R. Gerschom, genannt Meor Hagolah — das Licht der Diaspora — und Josef Tob Elem, genannt Bonfils in Limoges. Was sie auf diesem Gebiete geleistet haben, ist bereits von Anderen, zuletzt von Dr. H. Gross in seinem vorzüglichen Buche: Gallia Judaica, näher nachgewiesen worden.

Man hat aber bei der Wertschätzung dieser Leistungen bisher kaum an jenen Faktor gedacht, der sehr wesentlich ist, ohne den das Schreibwesen in dieser Zeit überhaupt nicht als möglich gedacht werden kann, nämlich die Beschaffung des Pergaments als Schreibmaterial. Wenn auch die Bereitung des Pergaments von jeher vorzüglich von jüdischen Händen betrieben worden ist, um die für den synagogalen Gebrauch erforderliche Thorarolle ritualmässig herstellen zu können, so konnte dies doch nur der Gesamtheit einer Gemeinde durch vereinigte Mittel möglich werden. Andere Schriften gehörten zu den grössten Seltenheiten. Die hebräischen Handschriften aus der alten Zeit zwischen dem 11. und 12. Jahrhundert, welche in den bezeichneten Ländern ihren Ursprung haben, zeigen eine ungeübte Schrift, mit klobigen Buchstaben auf dickem, grobem Pergament, von dem jeder noch so kleiner Streifen oder unegal geschnittener Zipfel zur Verwendung gelangte. Das Schreibmaterial war eben zu kostbar, weil selten, und man musste bei der Niederschrift von Werken mit diesem Umstande sehr stark rechnen. Daher darf es uns gar nicht wundern, wenn von R. Elieser b. Isac, genannt der Grosse, um 1050 in Mainz lehrend, berichtet wird2), dass er niemals die Gemara zum Tractat Aboda Sarah studiert habe, ohne Zweifel deshalb, weil ihm zur Zeit eine Abschrift nicht zu Gebote stand. Ungefähr aus derselben Zeit wird aus Worms berichtet, dass an keinem Festtage die Schriftverse für das betreffende Tagesopfer eingeschaltet wurden, weil man darin keine Uebung besass, um sie auswendig hersagen zu können, mit Ausnahme der öfter wiederkehrenden Sabbate und Neumonde, für die auch die daher geläufigen Schriftverse recitiert wurden. Man erkennt hieraus, dass die Synagogenbesucher auswendig beten mussten, weil sie keine Gebetbücher hatten. Nur der Vorbeter hatte ein geschriebenes Machsor, dessen Herstellung sehr kostbar war und das daher nur in grossen Gemeinden angetroffen wurde.

Es ist somit erklärlich, dass man in Mainz und Worms - beide Gemeinden bildeten damals die eigentlichen Centren der religiösen Studien -, darauf bedacht war, die Erklärungen zum Talmud, welche entweder in Einzelschriften aus früheren Zeiten oder durch Ueberlieferungen vorhanden waren, zu sammeln und zu einem Codex zu vereinigen, aus dem sich ein jeder im Lehrhause beim Studium des Talmuds Belehrung oder Aufklärung holen konnte. In Worms finden wir R. Jacob b. Jakar, den Hauptlehrer Raschi's, bei dem zuerst die Bezeichnung קונסים für solche gesammelte Erklärungen nachzuweisen ist 3). Dieser Titel wurde bald nachher, wie wir sehen, typisch für ein solches Sammelwerk überhaupt. Auch die Aufzeichnungen, welche die Schüler des R. Jizchak ha-Levi in Worms veranstalteten, werden bekannt4). Ebenso die Schriften des R. Jizchak b. Jehuda, des dritten Lehrers Raschi's in Mainz<sup>5</sup>). In grösserem Style aber war die Anlage eines solchen Codex in Mainz gehalten; derselbe vereinigte in sich die Erklärungen der Früheren sowol als auch der Zeitgenossen, wobei nicht immer der Tradent oder der Urheber der einzelnen Erklärungen genannt wurde. Sie sollten Gemeingut Aller sein und bleiben: auf den Namen liess man es oft nicht ankommen. Der Codex wurde im Lehrhause aufbewahrt und sollte zur Anleitung für das Talmud-Studium dienen. Wir erhalten durch verschiedene Citate und aus Excerpten beim Verfasser des Aruch eine Vorstellung von dem Inhalte des wie der Codex im allgemeinen bezeichnet wurde. Er wird von Nathan b. Jechiel oft angeführt, und zwar unter folgenden Benennungen 6): פירוש הכמי מגנצא; הסידי מגנצא; כני מגנצא; פירוש מגנצא: רכני מגנצא; רכ של חכמי מגנצא: מורה של מגנצא: תלמידי מגנצא מפי המורה: תלמיר חכם מגנצא.

Den Grundstock dieses Codex dürften die talmudischen Erklärungen des Rabbenu Gerschom und seiner Lehrer gebildet haben, aus denen der Verfasser des Aruch mehr als dreissig Mal anführt. Von diesen gesammelten Erläuterungen hat sich Nathan b. Jechiel Abschriften oder Auszüge zu verschaffen gewusst. Dass eine direkte Verbindung zwisehen Worms und Mainz mit Rom damals bestanden hat, ist nachweisbar<sup>7</sup>). Wahrscheinlich hat R. Kalonymos b. Schabtai aus Rom, der gegen 1070 an das Lehrhaus in Worms berufen wurde, die Vermittelung für diese Mitteilungen an den Verfasser des Aruch übernommen.

In Rom selbst waren ebenfalls solche Collectaneen angelegt worden, welche wiederum den nordfranzösischen Gelehrten zu Gebote standen. Sie eitieren aus denselben unter der Bezeichnug ספרי רומיים. Mir sind folgende Citate unter diesem Titel bekannt geworden: Im Raschi-Texte zu דרה 14a, wahrscheinlich ein Zusatz (פירויש רומיים); am Schlusse desselben Tractats in einem Nachtrage, der dem Schwiegersohne Raschi's, Meier b. Samuel, angehört (רומים); im Commentar zu Keritut 5a (פירויש רומי); Taanit 21b im Commentar nach Dikduke Soferim daselbst (קומים); im Pardes 55b ed. Const. u. S. 14 ed. Warschau (בירומים).

Wir erkennen daraus, dass nordfranzösische Gelehrte im Anfange des 12. Jahrhunderts aus diesem römischen Codex Mitteilungen entnahmen, wie auch um dieselbe Zeit das römische Aruch-Werk selbst zu ihnen gelangt war. So wird dasselbe zum ersten male von Samuel b. Meir im Commentar zu Baba bathra 52a mit den Worten erwähnt מבו מרוכא מרוכא. Dass Raschi dieses Werk noch nicht benuzt hat oder benutzen konnte, soll weiter uuten noch erwiesen werden.

Die häufige Uebereinstimmung aber, welche wir in den Erklärungen Raschi's mit denen im Aruch finden, lässt mit Sicherheit darauf schliessen, dass sie beide aus einer und derselhen Quelle geschöpft haben, nämlich aus dem Mainzer Codex. Wie bereits erwähnt, bildeten den Grundstock desselben die Commentare des Rab. Gerschom und seiner Lehrer, neben den Erklärungen seiner gelehrten Zeitgenossen in Mainz. Ausser den 30 Citaten im Aruch aus den Werken des Rab. Gerschom und zwar auf seinen Namen, 22 Citaten auf den Namen der Gelehrten aus Mainz, bietet der Aruch noch 565 Erklärungen, die anonym gegeben sind, aber mit den Commentaren des Rab. Gerschom, so weit sie uns jetzt vorliegen, wörtlich übereinstimmen 8).

Raschi hat allerdings einen ausgiebigeren Gebrauch von dem Sammelwerke im Codex Mainz, aber auch nicht minder von den dort und in Worms vorhanden gewesenen Commentaren seiner Lehrer machen könnnen. Was er ausser den im Lehrhause empfangenen mündlichen Belehrungen aus jenen Aufzeichnungen in seine eigenen Commentare aufgenommen hat, dürfte einen grossen Teil der letzeren selbst ausmachen. Man muss diese Entlehnungen nicht nach der Zahl der Citate nur, in denen Raschi seine Quelle nennt, berechnen. Viel mehr und öfterer giebt Raschi Erklärungen, die er von Anderen gehört (שמעתי) oder schriftlichen Aufzeichnungen entnommen hat (מצאתי), ohne den Ursprung der mitgeteilten Erklärung zu bezeichnen. Sehr oft kennzeichnet er die anderswo entlehnte Erklärung nicht einmal mit dem einen (שמעתי)

oder dem anderen (הממב) der beiden erwähnten allgemeinen Quellenangaben.

Hieraus resultieren folgende Beobachtungen:

- 1. Die Commentare des Rab. Gerschom und die schriftlichen Aufzeichnungen seiner drei Lehrer<sup>9</sup>) hat Raschi sehr oft wörtlich aufgenommen, was er aber nur zuweilen angegeben hat.
- 2. Hierdurch haben diese Werke ihren selbständigen Charakter verloren; weniges von ihnen ist uns erhalten geblieben. Aber vieles bei Raschi dürfte ursprünglich ihnen angehört haben, was jetzt nicht mehr mit Sicherheit zu erkennen ist.
- 3. Hieraus erklärt sich's auch, dass Raschi von neuem Talmud-Commentare verfasst hat, trotzdem solche bereits ein Zeitalter vor ihm vorhanden waren.
- 4. Vielleicht hängt damit eine auffällige Erscheinung zusammen, die wir mehrere male in den Tosefot finden, dass diese nämlich der Erklärung Raschi's diejenige entgegenhalten, welche er im ביניים gegeben hat, und so einen Widerspruch zwischen בירים מות und ביניים und ביניים und ביניים und ביניים und ביניים dem tie den eigentlichen oder den eigenen Commentar Raschi's von dem mit den Erklärungen Anderer vermengten Commentar, ביניים genannt, unterscheiden wollen.

Wahrscheinlicher ist es jedoch, dass sie unter erword den Commentar Raschi's verstanden haben, der bereits mit den zuerst wol an den Rand gesetzten Zuthaten und Ergänzungen seiner Zeitgenossen, unmittelbaren Schüler und Nachfolger, ausgestattet war.

 der Name רבנא שישון nach dem des Rab. Gerschom aufgeführt, wodurch wir zugleich in der Lage sind, in den Tosefot zur Stelle in Chulin 47 das בנא שישון והישון נאון באון בעו berichtigen. S. 116 lesen wir ואמר לנו S. 118 wiederum, sogar im Namen Raschi's ואמר לנו mit dem Schluss המורה

Derselbe ist als Salomo b. Simson bekannt, der aus beiden Namen die Chiffre wurgebildet hat. Ebenso hatte Raschi in der ersten Zeit seinen Namen mit dem seines Vaters zu der Chiffre wur vereinigt. Er war mit Raschi zusammen im Lehrhause des Rab. Jakob b. Jakar in Worms.

So werden auch in den Tosefot an vielen Stellen Erklärungen im Namen Raschi's angeführt, bei denen bemerkt wird ריש פירוש פירוש מידים, ohne dass diese Erklärung bei uns in Raschi enthalten ist. Aber auch Stellen werden mitgeteilt, mit der Bemerkung ויש פירושים שלפני לא מצאתי 1124, oder wie bei Or Sarua I 124, während die betreffenden Erklärungen bei uns wohl enthalten sind.

Alle solche Stellen kennzeichnen sich als nachträgliche Zutaten, die im קונטרס ihr Unterkommen fanden.

Was die Schüler, die sich dem Meister als Mitarbeiter zugesellten, zur Vervielfältigung der eigenen Niederschrift Raschi's, aber auch zu Aenderungen und Umgestaltungen beigetragen haben, erkennt man an sehr vielen Stellen der Commentare.

Aber auch der Lehrer selbst hat, so zu sagen, stets mit der Feder in der Hand seine früheren Aufzeichnungen verbessert und vervollständigt. Raschi entwickelte eine grosse schriftliche Tätigkeit, wie er auch seine Schüler und Mitarbeiter hierzu führte.

Diese gesteigerte Tätigkeit ist, wie bereits früher erwähnt, durch die leichtere Beschaffung des Schreibmaterials gefördert worden. Denn in Troyes, wo Raschi lebte, bestanden zur Zeit die weit und breit im Lande bekannten Gerbereien (tanneries), sodass die Bereitung des Pergaments zum Schreibmaterial dort ganz heimisch war.

Raschi erwähnt in Berachot 25a und in Chagiga 4a, dass Hundekot als Gerbestoff für Häute verwendet wird, an der zweiten Stelle spricht er sogar vom Corduanleder. In Ketubot 77a berichtet er, dass er in Deutschland gesehen habe, wie man die Kleider zwei oder drei Tage vor dem Waschen in Hundekot weichen lasse. Dies wiederholt er auch in Baba Batra 17 u. 19, ohne den besonderen Hinweis auf Deutschland.

Π.

Wenden wir uns jetzt zu Raschi's dreifacher Tätigkeit im Schreibwesen, wie er nämlich schreibt, abschreibt und diktiert. Dies alles lässt sich bei ihm nachweisen.

Wie bereits oben erwähnt, kann man alles, was er aus anderen Quellen mitteilt, ohne diese zu nennen, unter die zwei Rubriken bringen: מצאת und מצאר. Beides ist zuvörderst dahin zu verstehen. was er unmittelbar von seinen Lehrern gehört oder in ihren Aufzeichnungen vorgefunden hat. So versteht er auch שמעהי, wie es im Talmud selbst z. B. Pes. 96 b vorkommt, indem er hinzufügt מרבותי. Aber auch ist ein Ausdruck bei Raschi, für die von den Lehrern empfangenen Erklärungen. Daher er da, wo ihm eine solche Erklärung nicht überkommen ist, zu bemerken pflegt לא שמעתו oder auch לא קבלתי מרבותי. Während er nun mit מצאר auf die Erläuterungen hinweist, welche er aus den Commentaren seiner Lehrer abgeschrieben hat, verbindet er beide Ausdrücke für den negativen Fall, indem er sagt אלא שמעתי ולא מצאתי, so Ex. 28,4; Jech. 29,21. Einmal bemerkte er (Rosch haschana 32) ולא שמעתיה אלא ראיתיה ביבוד רבינו יצחק בן יהודה. Dagegen setzt er seiner zuerst gegebenen Erklärung noch eine zweite mit 35 hinzu und bemerkt am Schlusse (wie z. B. Baba K. 9 u. 20) ולשון הראשון שמעתו, somit hat er die zweite Erklärung einer Aufzeichnung entnommen und die erste von seinem Lehrer empfangen. Im Allgemeinen hat Raschi für jeden Traktat die Erklärungen des Lehrers zu Grunde gelegt, bei dem er den betreffenden Traktat gelernt hatte, dessen mündliche Erklärungen wie schriftliche Aufzeichnungen ihm somit gegenwärtig warener davon abweicht, weist er darauf hin. So hatte er Chulin bei R. Jizchak ha-Levi gelernt, wie aus Pardes 33b hervorgeht. Daher giebt er in Bech. 41a die erste Erklärung auf den Namen dieses Lehrers (לישון מורי בשחיטת חולין) und lässt auf diese eine andere mit איל folgen, mit ישמעתי - Seb. 9b sagt er שמעתי במנהות; ebenda 30b ובך קבלתי בתמורה: ebenda 86b ברמורה: בדר יומא: B. K. 83a ברמורה; Sab. אומדבינו יעקב שמעתי בעירובין 19.

Recht genau giebt Raschi oft bei Parallelstellen Rechenschaft von den Quellen seiner abweichenden Erklärungen. So z. B. sagt er für ההוקע המכה: בנגד אונו לשון מורי - ל א הקיעה in B. K. 36b התוקע לחבירו. הכהו על אונו לשון מורי - ל"א הקיעה 90a הקיעה ממש התוקע לחבירו. הכהו על אונו לשון מורי - ורבנו הוקן למדנו שהכהו Kid. 11b התוקע לחבירו. באונו לשון רבינו הלוי - ורבנו הוקן למדנו שהכהו אונו לשון רבינו הלוי

אצל האוון; Bech. 50b התוקע. המכה את חבירו באזנו לישון מורי בב״ק וכאן שמעתי אל תחי בתוקעי תוקע ממש, שתקע בפיו באזנו. וראיה ללשון מורי בב״ק וכאן שמעתי אל תחי בתוקעי מחשה שתקע בפיו בשביל אחרים לחיות ערבים בשביל אחרים.

B. K. 116b oben הורי. ל"א אדרופי"ש לפוניש) לשון מורי. ל"א אדרופי"ש פרוניש) לשון קדירה קדרות מעשב שקורין שלקות מעשב שקורין הוצה הוא הנאכל בשלקות קדירה הורמסקין. אף הן שלקות מעשב שקורין ב"ק של רבינו יצחק ברבי יהודה אבל כאן פירוש אקדלישי"ט בלעו. כך ראיתי בפירוש ב"ק של רבינו יצחק ברוניש. פרוניש.

Der Verfasser des ערוך לנר macht an verschiedenen Stellen seiner Commentare den oben erwähnten Grundsatz geltend; man vergleiche vorzüglich, was er zu Niddah 67a bemerkt<sup>11a</sup>).

Für die Beurteilung solcher Parallelstellen hat die Quellenkenntnis

einen grossen Wert. Hierfür nur einen Beleg.

Eine von den zahlreichen Stellen, bei denen die Mittat der Schüler zu erkennen ist, hat eine ganz besondere literarische Bedeutung. Von Rappoport in der Biographie des R. Natan, Verfasser des Aruch, bis Kohut in seinem Aruch completum hat man allgemein aus der so oft bemerkten Uebereinstimmung von Erklärungen Raschi's mit denen im Aruch schliessen wollen, dass Raschi bereits das Werk des Aruch vor sich hatte, um es zu benutzen. Dass dies schon deshalb unmöglich gewesen war, weil die Vollendung des Aruch-Werkes nachweislich erst 1105, also im Todesjahr Raschi's, erfolgt ist, habe ich im Magazin, Jahrg. 1882 S. 164 näher ausgeführt. Die bemerkte Uebereinstimmung ist, wie ich bereits oben (S. 4) angedeutet, darauf zurückzuführen, dass Beide, Raschi und Natan, aus ein und derselben Quelle, aus dem Mainzer Codex nämlich, geschöpft haben.

Einmal wird allerdings der Aruch im Raschi-Commentar, zu Sab. Bl. 13 מצפתי בש הערוך erwähnt; aber meine zuerst in der Schrift Pletat Soferim S. 47 Anm. 5 ausgedrückte Vermutung, dass dieses Citat aus dem Aruch eine Glosse sei, habe ich später im Magazin, Jahrg. I S. 16

als vollständig bestätigt nachweisen können. Denn dieses Citat, welches die fünf anderen Parallelstellen, wie sie R. Jesaja Berlin in der Randnote verzeichnet, ohnehin nicht kennen, fehlt in einer sehr alten Raschi-Handschrift der Vaticana, auch in Handschriften der Derossiana und in Paris gänzlich. Auf einen anderen Hinweis bei Kohut, nämlich auf den En Jakob zu Berachoth 28 b, wo es im Raschi-Commentar teurif einest, brauche ich nicht näher einzugehen, da schon das einleitende לישנא אהרינא שהרינא den nachträglichen Zusatz erkennen lässt.

#### Ш

Es ist leicht denkbar, dass ein so grossartig angelegtes Werk, wie der bisher unübertroffen gebliebene Commentar Raschi's zum Talmud ist, nicht gleich als "ganz vollendet" 12) aus der Hand seines Schöpfers hervorgegangen ist, dass vielmehr der Autor sehr oft Gelegenheit genommen hat, die bessernde und berichtigende Hand daran zu legen, Indem Raschi neben den Arbeiten der Geonim vorzüglich die des Rab. Gerschom, unmittelbar in dessen geschriebenen Commentarien 13), mittelbar in den von seinen Lehrern R. Jacob b. Jakar und R. Isak b. Jehuda, welche Schüler Gerschom's waren 14), und von R. Isak ha-Levi empfangenen mündlichen oder vorgefundenen schriftlichen Erläuterungen benutzte, war er in Folge der in den Lehrhäusern gepflogenen Discussionen über diese oder jene Materie oder auch in Folge schriftlicher Anfragen und Erläuterungen nicht selten genötigt, in seinen Commentarien Aenderungen vorzunehmen, von denen nicht immer auch diejenigen Kenntnis erhalten hatten, welche bereits im Besitze einer Abschrift des Commentars, in der noch die erste Lesart war, sich befanden. Denn Raschi's Commentare fanden bald eine günstige Aufnahme und rasche Verbreitung und verdrängten fast ganz alle etwa ein halbes Jahrhundert vorher entstandenen Commentare.

So wird man bei den Wandelungen, welche die Commentare noch bei Lebzeiten des Verfassers erfahren hatten, immerhin auch an die vielfachen Wanderungen denken müssen, welche die Arbeiten Raschi's so schnell genommen haben. Es ist daher erklärlich, dass man später bei der Prüfung einer entsprechenden Lesart, die man nunmehr als aus der ersten oder zweiten Recension stammend bezeichnete, in erster Reihe die Handschrift als massgebend ansah, die von Raschi selbst herrührte, in zweiter Reihe erst die Handschrift galt, die aus Troyes, der Lehrstätte Raschi's, sich datirte, noch später sogar schon eine Handschrift entschied, wenn sie nur aus Frankreich

stammte. Denn je näher der Abfassungszeit und der Heimat des Commentators, desto sicherer durfte man sein, Raschi's eigene, auch endgültig letzte Erklärung vor sich zu haben. So erwähnen Raschi's eigenhändige Emendationen die Schitta's zu Baba Kama 16, Tosafot zu Kidduschin Bl. 26b, zu Erubin 50, zu Chulin 137b. Auf Raschi's Autograph berufen sich (ausser den bei Zunz, Raschi S. 367 angeführten Stellen) Tosafot zu Aboda sara 56, zu Sabbat 116b (die dort angeführte Correctur hat Raschi auch wirklich zu Sabbat 149, nicht aber zu ebendas. 116b), zu Erubin 17a (ebendas. 94 muss אול לחייו הוא für של gelesen werden) zu Ketuboth 78a, vgl. hierzu Sefer hajaschar § 59, wo diese Lesart verworfen wird, während in den gesammelten Schitta's aus מחול של של מוא של מוא

R. Simson, Grossvater des R. Simson aus Sens (vgl. Zunz, zur Gesch. und Litteratur S. 35) in Sefer hajaschar § 586 (s. a. Kerem Chemed Bd. 7, S. 21) bestätigt eine Lesart mit der Versicherung: "אמנם אתי מכתיבת רבינו שלמה הועתקה זה ימים."

In Or Sarua I S. 29 beruft sich der Schreiber bei der Mitteilung einer Lesart in Raschi's Commentar zu Nasir 15), auf Exemplare, "geschrieben von seiner (Raschi's) heiligen Hand" und führt zugleich näher an, in welcher Weise Raschi selbst die erste Erklärung beseitigt und eine zweite an den Rand gesetzt habe, die eben auch in unseren Ausgaben zu lesen ist. Auf ein aus Troyes stammendes Exemplar beruft sich der Schreiber in Sefer hajaschar § 568. Auf die Lesart in einem von französischer Hand geschriebenen Raschi-Codex beruft sich R. Manoach in dessen Erläuterungen zu Maimon. Jad hachasakah S. 37a.

Wenn wir nunmehr von den Aenderungen sprechen, welche Raschi selbst in seinen Commentaren vorgenommen hat, so verstehen wir hierbei, was die Tosefot an vielen Stellen berichten: ריש"י הזר בו בבירושו.

Raschi selbst in seinem Sendschreiben an die Lehrer von Auxerre, abgedruckt im מכל מקום אני, sagt an einer Stelle (S. 36) מכל מקום אני מעיתי באותו פירוש u. s. w. שעיתי באותו פירוש עותה עסקתי בה עם אחינו שמעיה והגהתיה.

Bei dieser Gelegenheit erwähnt Raschi seinen Schrift-Commentar mit der Bezeichnung קונטרס, indem er sagt איני יודע להוסיף, indem er sagt איני יודע להוסיף. In gleicher Weise benennt auch ein Schüler Raschi's des Letzteren Schrift-Commentar, indem er (Cod. Berlin n. 935) am Schlusse von Maleachi in einer Nachschrift zu Habakuk 2,3 bemerkt במלא מסקנא דמילהא כמו

שמפורש בקונטרם בנבואת הבקוק כמו שהעתקתיה כאן וכאן הגיה המורה שמפורש בקוטריםיו.

Als ferneres Beispiel sei auf die Tosefot zu Sab. 112b hingewiesen, wo es heisst אורשי בעצמו הור בו והגוה, worauf in einer besonderen die Consequenzen aus der ursprünglichen und dann aus der geänderten Leseart gezogen werden. — In den Tosefot zu Aboda Sara 9b wird ein Widerspruch bei Raschi mit der Erklärung אור בו רשיי מוא בו האור שלא מדעתו שלא מדעתו האור שלא מדעתו בו האור שלא מדעתו האור שלא מדעתו האור שלא מדעתו אור בו רשיי מגורמא בו האור שלא מדעתו ומגורמא וו אור בו רשיי מצורושו ומגורמא וו מצורמא וו בורושו ומגורמא וו Sefer Hajaschar Bl. 18d zu vergleichen ist.

Sukka 42b ערבה לחקוף ולולב לנטילה, vgl. Or Sarua II 137 (s. auch 36c במות תמרים, Raschi nimmt in Folge einer Anfrage seine Erklärung zurück (נשגית בה).

Bereits oben (S. 9) ist darauf hingewiesen worden, dass Raschi selbst häufig Aenderungen vorgenommen oder Zusätze eingefügt habe, von denen nicht immer auch diejenigen Kenntnis erhalten haben, welche inzwischen Raschi's Lehrhaus verlassen hatten und daher im Besitze einer Abschrift des Commentars mit der ursprünglichen, nicht der später geänderten, geblieben waren. Für eine solche Annahme lassen sich verschiedene Belege auffinden; hier sei nur ein Beweis gegeben, der zugleich Raschi's Verhältnis zu Kalonymos b. Schabtai aus Rom betrifft.

Auf diesen Gesetzlehrer beruft sich Raschi in seinem Commentar zu Beza 24 b. unten (vgl. hiermit das Excerpt in Or Sarua II, S. 74) dessen zur Zeit erst erfolgten Ankunft in Worms nach dem Tode des Hauptlehrers Jacob b. Jakar erwähnt wird. Nach der abweichenden Leseart in den Tosafot z. St. steht Raschi bereits in direkter schriftlicher Verbindung mit Kalonymos. Die dort mitgeteilte Entscheidung kennt auch der Schreiber des Zusatzes, bezeichnet per, in dem Raschi-Commentar zu Erubin 39 b, dessen etwas poetisch ausklingender Schluss nach Dikduke Soferim II Einl. 12 Note zu ergänzen ist. Wenn nun Raschi im Commentar zum ersten Buche Samuels 25, 18 eine Erklärung als von unserm Kalonymos erhalten anführt 16), die im Commentar zu Pesachim 74a, auch mit Nennung des Kalonymos, aber zugleich als 85 und aus älteren Exemplaren entlehnt bezeichnet wird, in dem Münchener Raschi-Codex 17), ganz und gar fehlt, so lässt sich dies nur aus dem im Eingange erwähnten Umstande erklären, dass Raschi erst später mit Kalonymos in Verbindung gekommen war.

Zugleich werden wir auch hieraus die Vermutung schöpfen können, dass Raschi den Commentar zu einzelnen Tractaten des Talmuds früher als den zu den prophetischen Büchern verfasst habe. So z. B. in Ketubot 10b bringt Raschi zur Erklärung der Schriftstelle in Echa 4,8 (722) einen Beleg aus Dunasch, was er aber an der Stelle selbst unterlässt. In Sanh. 104 führt Raschi zur Erklärung der Schriftstelle im 1. Buche Mos. 37, 25 (1882) Menachem an, nicht aber an dieser Stelle selbst.

Ein sehr instruktives Material für diese Frage liefert die Behandlung der Partikel z bei Raschi, worüber eine vergleichende Tabelle aufgestellt werden sollte <sup>17 a</sup>).

Was Raschi im Commentar zum 5. Buch Mose 18,2 in Betreff einer Leseart im Sifre nach den Worten des Kalonymos mitteilt, haben auch die meisten der von mir henutzten Handschriften, vgl. meine Raschi-Ausgabe Blatt ypp. Der Berechnung, welche die Tosafot zu Moed Katan 24b. nach Kalonymos aufstellen, scheint auch Raschi zu Jesaja 7,8 zu folgen, ohne hier aber desselben namentlich zu gedenken. Noch führt Raschi eine Erklärung des Kalonymos zu einer Stelle in der Pesach-Hagada an, die in Pardes S. 15a. auch in dem handschriftlichen riers (cod. Halberstam) enthalten ist. In dem Buche Pardes erwähnen noch folgende Autoren den Kalonymos: S. 34c. ein Schüler Raschi's, S. 62a Menachem b. Machir, S. 22a dessen Bruder Unseren Kalonymos kennen ferner Samuel b. Meir im Commentar zum 4. Buch Moses 11, 35 wo eine Erklärung aus den Bescheiden des Kalonymos angeführt wird; Josef Kara, dass einem Nasir gestattet sei, vom Wein des Kiddusch zu trinken, in Sefer Hajaschar § 116, in cod. Halberstam vom Verbotenen und Erlaubten und in den Tosafot des Jehuda Hachassid zu Berachot 11a; R. Chananel bei J. Corbeil in Orchoth Chajim II, cod. Halberstam; R. Baruch in Mordechai zu Chulin c. 3 § 619, der Verfasser des Or Sarua I. S. 107 und der Verfasser des ידי משה zu Bereschith Rabba c. 92. Noch werden Erklärungen zu Schriftstellen auf den Namen eines R. Kalonymos angeführt, nämlich vom Verfasser des sogen. Raschi-Commentars zu Bereschith-Rabba c. 32, von Joseph Kara zu Hiob 53, 25 und in einem Zusatz des Raschi-Commentars zum 1. B. Moses c. 32,25 cod. Berol. 30618). Ob dieser Kalonymos mit dem unsrigen identisch sei und dieser somit auch als Exeget bekannt gewesen war, lässt sich wohl vermuten, aber nicht mit Bestimmtheit angeben.

#### IV.

Was die Schüler Raschi's, die nicht selten nach den vorgefundenen schriftlichen Materialen die Schluss-Redaktion der Commentare vornahmen, zur Aenderung ihrer Texte beigetragen haben, lässt sich dahin resumieren:

a) Sie haben sehr oft eine neue Erklärung mit sch oder sch aufgenommen. Letzteres, in hagadischen Stellen vorzüglich, lässt sich noch heute durch Vergleichung mit Handschriften als nachträglicher Zusatz oft ermitteln.

So z. B. hat der talmudische Ausspruch in den drei Parallelstellen Chulin 12 u. 112 אלכי תיבול עלה בורא דבילהא, wie in Erubin 36 gleichlautende Erklärungen, die man auch in der vierten Stelle, in Sabbat 4 findet, hier aber zugleich mit einer neuen Erklärung, die mit eingeleitet wird.

Gelegentlich werde ich in den Noten einige Beispiele anführen, in denen die Abbreviatur » zu einem quid pro quo geführt hat 19).

Der auch äusserlich als recht bezeichnete Zusatz in Raschi zu Chagiga 11 b, dessen Inhalt nach dem im Dikduke Soferim aus dem Münchener Raschi-Codex zu ergänzen ist, wird hier mit eingeleitet. In gleicher Weise werden noch verschiedene andere Zusätze nach der bezeichneten Handschrift eingeführt. Ich vermute, dass wir es hier mit Zutaten des Schemaja (s. über ihn weiter im Cap. V dieser Abhandlung) im Namen des Raschbam, den ich bereits vor Jahren als den Schwiegervater Schemaja's vermutet habe <sup>20</sup>), zu tun haben.

Ein auch äusserlich als בכוח bezeichneter Zusatz in Raschi zu Megilla 26a ist (s. Dikduke Soferim z. St.) nach dem Münchener Codex ebenfalls auf Schemaja zurükzuführen, wie auch sicher demselben die ממחה in Erubin 4a angehört, wenn man Raschi z. St. in Jech. 43 damit vergleicht; in der Handschrift ist sie mit מות unterzeichnet, d. h. מברי הלמונו.

Dagegen der mit המכם האום bezeichnete Zusatz im Commentar zu Megilla 22b wird in den Tosefot zu Chagiga 18 kurzer Hand mit angeführt. Im Münchener Codex fehlt das Ganze schon von ישמעתי ממורי הוקן an, was wol auf einen Fehler des Schreibers zurückzuführen ist.

Mit den oben (S. 9) erwähnten Wanderungen, welche die Raschi-Commentare genommen haben, hängt das geschichtliche Schicksal derselben im Laufe der Zeiten innig zusammen. Man denke nur an die rasche

Schon 60 Jahre nach dem Tode Raschi's fand Abraham ibn Esra die Schrift-Commentare des Ersteren in Rom und ärgerte sich darüber, dass man diesen solche grosse Aufmerksamkeit zuwende. Hat auch Moses b. Maimon diese Commentare noch nicht gekannt, so erwähnt und benutzt sie doch sein Sohn Abraham. Auch der Rabed, der Antagonist des Maimonides, eitiert Raschi's Auslegungen mit Würde, wenn er ihn auch hierbei nur mit benennt. Im Orient hat man früh angefangen, mit Raschi sich eingehend zu beschäftigen<sup>21</sup>).

Aber auf solchen Wanderungen wurden nicht immer vollständige Abschriften, oft nur einzelne Traktate, oft nur Fragmente eines einzelnen Traktats hergestellt und benutzt. Daher die öftere Klage, dass dieser oder jener Traktat, dieser oder jener Perek fehle, wofür aber nicht selten die Lücken mit den Erklärungen Anderer ausgefüllt wurden. So konnte es kommen, dass Salomo b. Aderet klagen muss, es sei ihm der Raschi-Commentar zu Ende vom Perek wirden wirden aber nicht vor Augen gekommen, ebenso wenig der zum Traktat Arachin. Zu Seb. 68a bemerkt der Verfassser des nicht an bis Bl. 78a nicht Raschi angehöre, dessen Commentar in Handschriften abweichend laute<sup>22</sup>), wie auch die Tosefot oft Stellen im Namen Raschi's anführen, die mit denen in den Handschriften, aber nicht mit den gedruckten übereinstimmen.

Im Commentar zu Menachoth 28) vermisst Pseudo-Raschba an mehreren Stellen den correcten Wortlaut in den Erklärungen Raschi's, wie auch die Tosefot, besonders vom 6. Perek an Bemerkungen im Namen Raschi's bringen, die bei uns fehlen. Dieses beobachtet man oft in den Tosefot anderer Traktate, was man wol auf Rechnung einer anderen מהרורא setzen darf, die den Tosefot vorgelegen hat. So fassen es auch die Schitta's Mek. zu Keritut 39 b auf, die nach einer längeren Erklärung im Namen Raschi's unter der Ueberschrift ליקוטי קצה פירושים שלנו קיצרו ואיפשר שנודמנה למעתיק לישון זה bemerken: מהרורא קמא של רשיי זייל.

Raschi hat einen vollständigen Commentar zu Nedarim versast, der allerdings bei dem geringen Studium dies Traktats in den Schulen die rechte Verbreitung nicht finden konnte und daher nicht allgemein bekannt geworden ist. Schon Natronai Gaon sagt, dass Nedarim bereits seit hundert Jahren in den beiden Hochschulen nicht mehr gelehrt werde <sup>24</sup>).

Als aber in der auf Raschi folgenden Generation, namentlich durch den Einfluss des Rabbenu Tam und seiner Jünger ein eingehendes Studium sämtlicher Traktate des babyl. Talmuds 25), wie auch des Jeruschalmi, allgemeiner geworden war, strebte man, dem nunmehr hervortretenden Bedürfnisse für sachgemässe Commentare auch zu den bisher vernachlässigten Traktaten gebührende Rechnung zu tragen. Aeltere Materialien, die vorgefunden wurden, bildeten teilweise die Grundlage, und der erst nach Raschi's Tode unter seinen Schülern und Nachfolgern bekannt gewordene Aruch des Römers Natan b. Jechiel bot die weiteren Mittel zur Herstellung der Commentare<sup>26</sup>). Man wird diesen Gesichtspunkt bei der Beurteilung über die Aechtheit der Raschi zugeschriebenen Commentare zu gewissen Traktaten, wie הבריתות, עילה הוריות u. a. festhalten müssen.

Ein vollständiger Commentar Raschi's zu Nedarim war dem Or Sarua in § 22 הלבות קייט, wie seinem Sohne in dessen Responsen No. 45 bekannt. Ebenso citiert מהריי בן לב Raschi's Erklärungen zu diesem Traktat nicht allein zu Bl. 6, sondern auch zu Bl. 66. Ihm standen vorzügliche handschriftliche Commentare Raschi's in der Bibliothek des Juda Benvenisti zu Gebote<sup>27</sup>). Menachem di Fano in den Responsen No. 26 u. 66 eitiert Erklärungen aus Raschi zu Nedarim Bl. 4, 14, 29 und sogar 89, wobei er von einem handschriftlichen Raschi-Commentar zu Nedarim spricht, den er abweichend, aber auch viel correcter und zuverlässiger als den der Editionen gefunden habe<sup>28</sup>).

Ein vollständiger Commentar Raschi's zu Baba Bathra ergiebt sich schon aus den verschiedenen Citaten des Raschbam in seinem Commentar. Es ergiebt sich auch aus den Citaten im Sefer Hajaschar § 444 u. 445, wie auch aus den Responsen des M. Rothenburg's ed. Prag § 932 (zu Bl. 55a). Was dagegen in diesen Responsen ed. Lemberg § 338 u. in den Responsen des Sichron Jehuda Bl. 22 b "aus Raschi" zu Baba Bathra citiert wird, soll wohl "Raschbam" heissen.

Auch ein vollständiger Commentar Raschi's zu Makkoth muss, wie man aus Citaten beim Ritba folgern kann, vorhanden gewesen

sein. Auch aus den von Bl. 19b angegebenen Commentar des Jehuda b. Natan, nämlich Bl. 21a u. 22b dürfte dies hervorgehen, wenn man die Abbreviatur המי הוסף auflöst, da bekanntlich Raschi der Schwiegervater war<sup>29</sup>).

Man wird demnach die Ueberschrift im Commentar zu Bl. 19b, nach welcher mit der Erklärung des betreffenden Satzes Raschi's schriftstellerische Tätigkeit, wie sein Leben überhaupt, aufgehört habe, nicht für so glaubwürdig halten, wie Luzzatto, der in den בוכבי יצהק Heft 8 S. 31 im Anfange bereit war, bei einer ihm unrichtig scheinenden Erklärung Raschi's zu Makkoth Bl. 3a anzunehmen, Raschi habe sich hierbei bereits in den letzten Tagen seines Lebens, und daher nicht mehr im Vollbesitze seiner geistigen Kräfte befunden. Allerdings änderte Luzzatto bald darauf sein Urteil, als ihm ein besseres Verständnis für diese Erklärung Raschi's aufgegangen war. Jene Ueberschrift ist auf Kosten der Handschrift zu setzen, welche der ersten Ausgabe dieses Traktats zu Grunde liegt, die dann auf alle folgenden Editionen übergegangen ist. Wir wissen nicht, ob die Worte in Makkot 19b בשתה משמת בשתה מושה aus einer historischen Quelle geflossen ist, dass nämlich Raschi gerade, wie er die Worte הא רדון niedergeschrieben, seine reine Seele ausgehaucht habe. Wahrscheinlich stammen sie aus dem Stegreif des ersten Setzers; in ähnlicher Weise auch die Ueberschrift ed. pr. des Traktats Bab. Bat. auf Bl. 29a מאן מח דעני Dagegen hat der Raschi Codex No. 1292 in der Derossiana die einfache und richtige Ueberschrift in Makkot 19b עד באן דברי הרב מכאן ואילך דברי התלמיד.

Bei dieser Gelegenheit sei ein anderer, aber historisch wertvoller Schlussvermerk mitgeteilt, aus der Handschrift No. 181 in der Derossiana, welche die Commentare Raschi's und Josef Kara's enthält in Hiob c. 40 V. 27, wo bekanntlich der Commentar Raschi's endet: שם שבעל התאגה יודע הקי ומגו של רבנו שלמה ולקחו בעתו להכניםו זמן לקיטתה ולוקטה בעתה כך ידע הקי ומגו של רבנו שלמה ולקחו בעתו להכניםו ביישיבה ישל מעלה ואינגו כי לקה אותו אלהים. מכאן ואילך פירש בן בתו רבינו ישמאל הוקן אחיו של רכנו יעקב אחיו של רבנו יצחק אחיו של הרב רי שלמה אבי הרייקנים בני רבנו מאיר הזקן כן החבר רביי שמואל וציל וישם אמם מרת יוכבר החסירה בת רבנו שמואל יוכבר החסירה בת יוכבר החסירה בת רבנו שמואל יוכבר החסירה בת רבנו שמואל יוכבר החסירה בת רבנו שמות רבנו ייכבר החסירה בת רבנו ייכבר רבנו ייכבר החסירה בת רבנו ייכבר בת רבנו ייכבר החסירה בת רבנו ייכבר החסירה בת רבנו ייכבר החסירה בת רבנו ייכבר החסירה בת רבנו ייכבר בת רבנו ייכבר החסירה בת רבנו ייכבר בת

In dieser kurzen Mitteilung werden uns Namen genannt, von denen nicht alle früher bekannt waren; daher soll hierüber eine besondere Notiz folgen 30).

#### V.

Ueber die unmittelbaren Schüler Raschi's, die nicht allein seine Hörer, sondern auch die Mitarbeiter und Fortsetzer seines grossen Werkes waren, ist von Anderen, wie auch von mir, an verschiedenen Orten näher gesprochen worden. Es braucht daher hier nicht wiederholt zu werden. Aber durch neues, bisher unbekanntes Material sollen verschiedene Ergänzungen dazu geboten werden.

So sei zum ersten male als Schüler Raschi's genannt: Samuel b. Perigoros, der in Cod. Vat. No. 318 mehreres auf halachischem Gebiete mitteilt, das er aus dem Munde seines Lehrers Raschi vernommen hat. Auch im Raschi-Commentar (Cod. Berlin No. 935) zum Buche Jecheskel 27, 17 ist von demselben ein erklärender Zusatz zu den Worten Raschi's für בחשי מנית enthalten, den ich hier (S. 23) Wir werden auf die schriftliche Tätigkeit dieses sonst unbekannten Schülers näher zurückkommen können, sobald uns das im Cod. Vat. noch vorhandene Material näher vorliegen wird. Zunz in der Literaturgeschichte S. 341 bemerkt "der Name Perigors kommt seit der ersten Hälfte des 11. Saeculums in Frankreich vor." Salfeld's Martyrologium S. 105 erfahren wir, dass Frau Esther und ihr Sohn Perigoros zu den am 18. Mai 1096 in Worms Umgekommenen gehörten. An Josef b. Perigoros ist ein Bescheid, wahrscheinlich von Rab. Gerschom, gerichtet; s. Réponses חכמי צרפת ולותיר ed. Müller No. 94.

Ueber Schemaja hat A. Epstein eine gründliche Monographie in der Monatsschrift 1857 geschrieben, die uns von dem Verhältnisse dieses Schülers zum Lehrer und von seiner Mitarbeiterschaft ein gehöriges Bild gibt, das durch das nachfolgende, neue Material eine grössere Vollständigkeit gewinnen dürfte.

In Cod. Lips. 1 (olim Wagenseil) sind von dem Schreiber Machir b. Kresbia in Randnotizen Erklärungen von unserem Schemaja mitgeteilt, die ihm in eigenhändiger Schrift des letzteren vorlagen. Nicht selten teilt der Schreiber eine Erklärung Schemaja's mit, von der er zugleich bemerkt, dass der Verfasser sie durchstrichen habe (הקולמום). Leider ist ein grosser Teil dieser Bemerkungen bereits unleserlich geworden. Was ich daraus noch entziffern oder retten konnte 31), kann jetzt als geborgenes Gut betrachtet werden.

Da der Schreiber noch die Bemerkungen anderer mit aufgenommen hat, so bezeichnet er gewissenhaft jedesmal die von Schemaja herstam-

Registrieren wir nun die einzelnen Erklärungen, soweit es möglich war, sie aus dem Dunkel der Handschrift an Tageslicht zu fördern.

#### 1. Buch Mosis.

- 11, 7 Von Raschi's Erklärung zu ונכלה bemerkt der Schreiber אלא מצאתי רבנו שמעיה.
- 11, 32 Der Zusatz in manchen Handschriften לפיכך הנו"ן הפוכה לומר ל wird von Schemaja im Namen des ישל מקום החון אף ישל מקום ישונים ווי אחרון אויי ישל מקום ישונים הוון אויי mitgeteilt.
- 16, 11 Schemaja fügt hinzu במרש רבנו כן אות העלמה הרה העלמה הרה מפרש רבנו כן was sich auf Raschi zu Jes. 7, 14 bezieht. Im Abschnitt תולדת wird Jehuda ibn Koreisch citiert.
- 18, 26 . . . מרכו היתה משרשום איי wird auf den Namen Schemaja's mitgeteilt. Die Stelle fehlt auch wirklich in manchen Raschi-Handschriften.
- 28, 5 איני יורע מה מלמרנו wird auf den Namen Schemaja's mitgeteilt.
- 30, 38 Ebenso . . . אישר תבאן.
- 15, 16 רבינו שמעיה פירש בישם רי ישלמה בר יונה בברת לישון ערבי עיר גדולת Salomo b. Jona ist ein Namen, der uns zum ersten male begegnet.

### 2. Buch Mos.

- 7, 22 יהוק לב פרעה. אם אין השם כתיב כאן יגיד עליו רעו ראה מה כתיב אחריו כי יהוק לב פרעה. אני הכבדתי את לבו
- מבכור פרעה. אף פרעה בכור היה ויש דורש כן בכור היה לו ראוי למלכות והוכה מבכור פרעה. גם הוא וכן תרגי אונקלום
- 28, 1 לכהנו לי. בפירושו ישכתב רבנו ישמעיה מצאתי לבהן לי. Diese Variante findet sich auch in der Bibel ed. Doederlein.

- 18, 12 שני מקראות הללו לעצמן הראשון לאפוד וחשני לחשן זכרון דבר לתליית חשן im Verse geschrieben ist.
- 32, 13 אם כשריפה הם וכור לאכרהם שמסר נפישו ליישרף באור כשדים אם בהריגה זכור אכרהם שמסר נפישו ליישרף באור יעקב שגלה לחרן. S. meine Raschi-Ausgabe, wo in der That in manchen Handschriften dies fehlt.

#### 3. Buch Mos.

- תרומה בשוק ותגופה בחוה ושניחם כהרמה והגפה -10, 15
- וסימני מכוה וסימני שהין שוין הן ולמה הלקן הכתוב לומר שאין מצטרפין זה עם 13, 24 וסימני מכוה וסימני אוין הן ולמה הלקן הבתוב לומר בכגרים.
- 13, 37 אהוב במו זהוב אורבלומ, wie in unserer Raschi-Ausgabe, fehlt aber in manchen Handschriften.
- 14, 37 שקערורות או ירקרקות ומראיהן שפל אדמדמות לומר זה וזה עמוק הירוק והאדום.
- 16, 1 מיר הייא בר אבא באחר כניםן מתו בניו של אהרן ומוכיר מיתתן ביום הכפורים אמר ר' חייא בר אבא באחר כניםן מתו עדיקים מכפרת כיום כפורים מכפר.
- 25, 18 יישבתם מהיו auch bei uns in Raschi, fehlt aber in verschiedenen Raschi-Handschriften.
- 25, 30 Ebenso אישר לא חומה היא , fehlt ebenfalls in vielen Handschriften.
- וממשפחתם אישר עמכם. פירש שבא להתיר אחת מן האומות שבא על הכנענית 25, 44 והוליד בן שמותר לקגותו ומכני התושבים מתיר כגי האומות עצמן הם האבות, So auch in manchen Raschi-Handschriften.
- 25, 46 und 47 איש באהיו לגר תחשב fehlt in verschiedenen Raschi-Handschriften.
- אז תרצה. ולי נראה תרצה הוא עצמה תפויים שכל דבר מבקש תפקידו מדלא 26,34 אז תרצה. ולי נראה לרצות ל
- 27, 3 ערכך כמו ערן וכפל הכפין לא ידעתי. ואני מדמה לו באכה סרומה באכה אשורה Vgl. meine Raschi-Ausgabe z. St., wo bereits Schemaja erwähnt ist.

### 4. Buch Mos.

- 1, 26 בתרגום ובתרגום ב"ב רבי שמעיה ובתרגום בתרגום ואת כל אשר יעשה להם. בתרגום עשה להם. Vgl. unsere Raschi-Stelle.
- 16, 1 Nach verschiedenen Haggada's, die auch in manchen Raschi-Handschriften enthalten sind, folgt die Bemerkung: כן כתב רבי שמעיה באגרת התכונה לקונטרם<sup>(82</sup>) פרישת רש״י
- 5, 13 לא כה תרי אלא חד שבאה בשמאתה והיא לא נתפשה לא פירשו רבותינו ועד אין כה תרי אלא חד שבאה בשמאתה והיא לא נתפשה לוקהה באונם מדמוכח לה קרא והיא לא נתפשה לימדך שהוא בעד אחד שכן מגרשה רגלים לדבר שהרי קינא לה ונסתרה לכך עד אחד נאמן בה.

- 8, 25 בפירוש שכתב רבנו שמעיה מצי ולא בלא ויין S. auch bei Döderlein mehrere Bibel-Codices לא יעבוד עור.
- 11, 24 ויאסף שבעים איש וגו' כללן כאחד ולבסוף חסרין מהן שנים וקנים כדסמיך ליה וישארן שני אנשים וגו' מלכד שנים חלקים שהותירן.
- רפא נא לה. המכקש רחמים על ההולה אין צריך להוכיר שמן 12, 13.
- עד מתי לעדה הרעה. אתה סובל להם אני איפשר לסבול. תי תנהומא 27.
- 16, 15 ויהר למשה מאד. נצטער לאחת משל לאדם ישרן עם הבירו ומתוובה עמו ומשיבו Vgl. meine Raschi-ריש שם נחת רוה ואם אינו מישיבו הרי זה צער גדול. Vgl. meine Raschi-Ausgabe z. St., wo dieser Zusatz in einigen Handschriften nachgewiesen wird.
- בי יצא הקצף. ראה את מלאך המות דובר להשחות כי ניתן לו רשות ויוצא מלפניו. 17, 11
- 18, 1 ויאמר די אל אהרן. וכן פרשה שניה (Vers 20) וידבר [ויאמר] די אל אהרן ומליל די לאהרן בתרגום בבלי למשה צוה שיאמר לו ולא מצינו שנתייחר ומליל די לאהרן בתרגום בבלי.
- ועל זה אמר דוד הן הכח צור ויזובו מים כזכ שהוא נוסף טיפין אמר לו כן עמרם 20, 11 המים הללו ליזנקי שדים או לגמולי הלב מיד הקפיד כנגדן והכהו פעמים ויצאו המים הללו ליזנקי שדים או לגמולי מל שהיה מרנן כנגדו שני ונחלים זו ישטופון.
- ומדרש במשעל הכרמים אמר לזה לן הכרמים נמסרים בשועלים כלומר פרנסי 22, 24 הדור ומנהיגיו נמסרים ביד שועל זה גדר מזה וגדר מזה לוחות בידיהם מזה ומזה החם בהם בהם במובים ואי אתה יכול לשלימו בהם
- לאלה תחלק הארץ לעומדים בערבות מואב אע"פ שעל יוצאי מצרים נאמר ונתתי 26,53 אותה לכם מורשה צפה הק' שעתידות משפחות לכלות מהן כמפורש למעלה אמר מה אני מהלקה לבני אדם העומדים לכליה אלא אחלק לאלה העומדים על כורין.
- בחמשה עשר. לא הוזכרו נפך המוספין ושמא מנהתה ונסכה האמור בתמיד 29,12 מוסב על כל עולות היום ולכן לא הטיל וי"ו כמנהתה תהלה לדרוש לפי הדהק(?)
- לנסוך המים בחג. וכן ונסביה נהרש אשתי עולות התמיד דבקר וערב 29, 18.
- 32, 17 Raschi's Erklärung bei uns לפני איי wird mit der Bemerkung צוני רי לחנית mitgeteilt.
- 33, 1 עישרים מסעות. כך כתב רבנו שמעיה והגיה אינו אלא יים.
- 33, 4 ומצרים מקברים. טרודים כאבלם ולכך יצאו ולא נחגו לב לישראל לכך יצאו ביד רמה. Bei uns in Raschi nur מרודים באבלם, was aber auch in manchen Handschriften fehlt.
- ונראה לי לצנינים כצנה רצון תעטרנו המקפת את האדם משליש רוהות ותרגומו המקפת את האדם משליש רוהות ותרגומו So auch Raschi zu Josua zu 23, 13, während er für unsere Stelle eine andere Erklärung hat.
  - 5. Buch Mos.
- עובר את נהל זרד, בקרן ווית של ארין מואב כשפונה אדם מדרום לצפון עובר שי ועברו את נהד קשן ובא לו למזרה מואב. 'כך הגיה רבינו שמעיה תלמידו של רבנו שי אותו נהר קשן ובא לו למזרה מואב. 'כך הגיה רבינו שמעיה wie Raschi selbst in der ersten Zeit zu unterzeichnen pflegte; s. oben S. 6.

- 2, 19 מול בני עמון. לא כתב מול עד בני עמון מכאן שארצם בנגד פניהם היתה למעלה מול בני עמון לצד המורה.
- 3, 10 Was bei uns in Raschi zu ילפי שוטו של על מלכים 3, 24 ילפי שוטו מלכים אונלפי בשוטו steht, wird hier als Glosse im Namen Schemaja's mitgeteilt, die in der Tat in manchen Handschriften fehlt.
- אשר חלק לחם חלק אותם ולא לך כי תבדילך.
- 4, 45 מעם בלא עודות. התראות שמהורים חקים גזירות עול בלא מעם העדות. התראות לבוא לפי השורה.
- על פני. ישנו שני משמעות כל מקום שאני וכל ומן שאני ולא תאמר לא נצטוו 5,6 אלא לאותו הדור אלא לאותו הדור
- 5, 21 בעב אליך בא אנדי הוא שאמר העם על שאמר הנה אנדי בא אליך בעב הראנו כמו ששאלנו ויגד משה את דברי העם על שאמר רבותינו רצונגו לראותו אינו דומה שומע מפי שליח לשומע מפי מלך הראות עין.
  והרי מילא את רצונגו והודיענו שבידו לחזק בדיותיו לסכול כוכד תוקף להראות עין.
- 6,5 האבות ואותיות אלו באלו וכן צוה המקום אם לא תדעי לך היפה במה תעבוד בוראך צאי לך בעקבי הצאן ותעבדנו באברהם שמצינו בו ומצאת את לבבו נאמן כיצהק שנעקד על גב המזבה ומסד את נפשו למות כיעקב שנדב ממונו למצות המקום במייש עישר אעשרנו
- 6, 20 מישאר אומה מה מה בכלל אתכם מה יאה להמעינכם שפירש רברו נכנס בכלל אתכם מה יאה להמעינכם מישאר אומה ומה ראיתם לקבל כל זה מישאר אומה ומה ראיתם לקבל כל זה
- כי יסיר את בנך. אם על בתך לא תתן לבנו יאמר כי יסיר את בנך, אם על בתו לא תקה לבנך נאמר כי יסיר את בנך על כרחך בבן בתך הכתוב מדבר בשתתן בתך לבנו יסיר בנו את הגולד מבתך מאחרי ויוליבנו (לעיו) ובן בתו אדם קוראו בנו אבל הגולד לבנך מן הגויה גזירת הכתוב הוא שאינו מתייחם בך ...
- 12, 21 מבאן למשה בסיני בבעל פה שנאמרה למשה בסיני עודן הלבות שחיטה מבאן לתורה בבעל פה שנאמרה עודן. Vgl. meine Raschi-Ausgabe z. St.
- תנשמת שבשרצים טלפא ודומות זו לזו בגוף ובלא ראות אבל עטלף אין לז לעז 14,16 ועטלף דרבנן משל לתרנגול זעטלף שהיו מצפין לאורה נראה קלבא יטוריין עוף בלא ראות והאומר עטלף דקרא טלפא אינו אלא טועה.
- 16, 22 אוםר אני במת שאני שונאה החיינו שעת אסור במות או היא בלאו בעת שאני שונאה היינו שעת אחור היינו שעה פן תעלה.

- 18,21 לא תגור ממנו. מכל מה שיאמר עוד ויפהודך.
- . ואם ידהיב, כי תשמור. אם תובה ירחיב ואו ויספת הרי הטאו והם חסרו
- 19,11 והכהו נפש. מכת נפש שאיבדה נפש ונתנו אתו ביד גואל הדם לא שיתגוהו בידו אלא גואל הדם יתנותו: בפגעו בו. שנגמר דינו הוא ימיתנו דם הגקי רצה בידו אלא גואל הדם יתנותו: בפגעו בו. הגקי כמו והיה עליך דמים

22, 5 בכל שרין אשר יטמא לו כגון שמונה שרצים. בכל שרין אשר יטמא לו טמא מת וב ומצורע. S. meine Raschi-Ausgabe, wo diese Lesart sich in manchen Handschriften findet.

> Da Schemaja vor und mit seinem Lehrer Raschi zusammen arbeitete, so können wir auf Grund dieser Glossen annehmen, dass wir bei manchen Stellen in den Schrift-Commentaren Raschi's, namentlich zum Pentateuch, eine zweite State vor uns haben.

#### VI.

Den Anteil Schemaja's am Raschi - Commentar zum Jecheskel-Buche gedenkt Raschi selbst, wie oben (S. 10) gezeigt worden ist. In unserem Raschi-Text wird Schemaja in einer Glosse zu 42, 4 einmal erwähnt. Sicher aber rühren noch andere Erklärungen von ihm her, bei denen im Laufe der Zeit durch Abschreiber das äussere Kennzeichen mit יה (תוכנה) verwischt worden ist, besonders da, wo sie andere Zusätze, die sie mit מצחר einleiteten, einführten. Wenn ich eine Bemerkung zu 42, 11 in Cod. Berol. 122 richtig verstehe, hat Raschi selbst die Erklärung dort zu בארכן als von Schemaja herrührend bezeichnet; denn es heisst dort מבר בו שמעה ובחב מדעתינו (מושל במקר בו שמעה ובחב בחבר בו שמעה ובחב בחבר בו בחבר בו שמעה ולא ידעתי מה הוא הוא המאוונהן בהבי בחבר בי שמעון מצאתי שמצא במקרא תרגום (לישון קבוצת — רהושה ולא ידעתי מה הוא הוא במקרא תרגום בחבר בו שמעון מצאתי שמצא במקרא תרגום

ירושלמי בחטי מנית ופגג דחושלא שבגמרא (Joma 79) אנו שונים שעורים קלופים ואומר אגי מנית לשון מנות מאבל מוומן ואף לפי נקוד דגוש דרכו של יונתן לתרגם החובה פעם משמעה ופעם מדדשה וכן תרגם וגם שם חעיר המונה אנו נוקדים שם החיבה פעם משמעה ופעם מדדשה וכן תרגם וגם שם חעיר המונה אנו נוקדים של וחמונה לא מפיק האי ותרגם אף לתמן יתרמון קטולי רומי קרתא דסגיאין איתרגשההא. ווינתן תרגם בחטי ריחוש ולא שמעתי מה בחטי מנית ופנג דחושלא וקילויה ופיי פירש שמעיה כמו שמצינו בתרגום ירושלמי בחטי מנית ופנג דחושלא וקילויה ופיי חושלא שעורים קלופים, מנית כמו אוכל מוומן כמו וימן להם חמלך ואע"פ שנקוד דגש יונהן אינו הושש בכך פעמים מחפך התיבה למשמעה פעמים אמר הדרשה וכן תרגם מצי שמעון מצארי — weil man so gar nicht sagen kann — als ein Corruptel; zugleich ist auch die Erklärung selbst auf ihren eigentlichen Urheber Schemaja zurückgeführt,

Hieran schliesst sich die Erklärung des Samuel b. Perigoros, die bereits oben (S. 17) erwähnt ist; sie lautet: זי אומר שמואל ביער שרוף שקורין ארשייין ומתוך שאותו קרקע קרקע פריגרום בהטי מנית הטים הגרלים ביער שרוף שקורין ארשייין ומתוך שאותו קרקע קרקע בתולה שלא נעכד ביז כחה גדול ושמנונית ליתוכה לפיכך חטים הזרועים בה יפים וגםים ביותר לפי שכל כח ושומן שבקרקע בתוכם ומה שתירגי יונתן חיטי רחוש מסייעני. שכן ביותר לפי שכל כח ושומן שבקרקע בתוכם ומה מתיבות החפוכות על ררך שמלה שלמה תורגם אונקלום יער הורשא כמו רחושא והוא מתיבות החפוכות על ררך שמלה שלמה עכיית.

Ein anderes Kriterium für Schemaja's Mitarbeiterschaft bieten die Stellen, in denen er Raschi's Erklärungen sowol zur Schrift als zum Talmud abschreibt, hierbei aber Raschi aus der ersten Person in die dritte versetzt. Aus Handschriften wie aus den Mitteilungen in den Dikduke Soferim lassen sich hierfür verschiedene Belege erbringen. Hier nur einige 35) Beispiele: Jech. 21, 18 ביר בים (הרבה בעינו בי לשונות רבים (הרבה); ferner (הרבה בעינו בי לשונות רבים (הרבה), dafür להרשות הרבה נתגלו לו ישונין ליישב פירושו של בי מסייעני שקרא את החרב (שליהם את הענין בירושו של בי מסייעני שקרא את החרב (שליהם את הענין אור). Auch 23, 24 שמעת אומר אומר (מבהלה hierzu noch oben S. 20 zu c. 38 v. 55; ferner 23, 43

ישמער: Ebenso 27, 11 ישמער: מישמי של ר מנהם, dafür ישמער: dafür פנהם קרא, womit zugleich ein neuer Beleg dafür gegeben ist, dass Menachem b. Chelbo auch den Beinamen אין wie sein Bruder Simon und des letzteren Sohn Joseph geführt haben.

#### VII.

Aus verschiedenen Zusätzen und Bemerkungen Schemaja's zum Talmud-Commentar Raschi's hebe ich hier ein Beispiel heraus, das uns zugleich zeigen wird, von welcher Bedeutung solche Aenderungen geworden sind.

In Megillah 17b wird erklärt, dass im Achtzehner-Gebet die Bitte um ein fruchtbares Jahr als neunte erscheint, den Brodvertheurern gegenüber, gegen die auch der Psalmist im neunten Abschnitte sich wendet, womit der Vers gemeint ist, den wir in unsern Ausgaben, Psalm 10, 15 lesen. Hierzu bemerkt Raschi בפרשה תשועית אמרה. נאם תאמר שמינית היא אשרי ולמה רגשו נוים תרתי פרשתי היא. Hieraus resultiert: Raschi war es bekannt, dass die (heutigen) Kapitel 1 u. 2, ebenso 9 u. 10 ungeteilt vorkommen: nur bezüglich des talmudischen Hinweises auf einen neunten Abschnitt greift er nach dem Ausweg, dass hier die Teilung der Kapitel 1 u. 2 vorausgesetzt werde. Die Tosafot wenden dagegen ein, dass nach Ber. 10 gerade diese beiden Kapitel als zusammenhängend, mit אשרי beginnend und ebenso schliessend, als ein ungeteiltes Kapitel genommen werden. Daher müsste man, um jenen talmudischen Ausspruch zu rechtfertigen, die Teilung des 9. u. 10. Kapitels voraussetzen. Aber es ist eine ältere Bemerkung in gleichem Sinne da, nämlich die des Schemaja<sup>86</sup>), der im Raschi-Texte vorfand אישרי ולמה רגישו גוים הרא פרשתא היא conform des talmudischen Ausspruches in Ber. 10, wie er im Zusatz ergänzt הרא פרשתא גבי ייה und zugleich hinzufügt, אני שמעתים תישעה כלא היא שמעיי. Dem Zweifel an der richtigen Lösung macht aber eine dritte Lesart ein Ende, die der Verfasser des מנחת שי in der Einleitung zu den Psalmen mit den Worten anführt: האמנם בנסחת רש"י כ"י ישנה מצאתי לשון אחר והוא זה "וא"ת עשורית הוא אשרי ולמה רגשו גוים חדא פרשתא הוא כראמרינן בברכות גבי י"ח". So fasst es auch Samuel Edels auf, demnach Cap. 1 u. 2 ungeteilt, dagegen 9 u. 10 geteilt bleiben 87).

Im Raschi-Commentar zum Traktat Chagiga finden sich mehrere Zusätze, welche aus dem Münchener Codex in die Dikduke Soferim übergegangen sind, mit der Bemerkung המבוך <sup>38</sup>). Diese Zusätze dürften Schemaja angehören, der so die Bemerkungen seines Schwiegervaters,

da, eingeleitet mit den Worten אוני שמואל ביד מאיה בך בירשתיה מדעתי ועיקד Cer Zusatz S. 24 וואני שמואל ביד מאיה בך בירשתיה מדעתי ועיקד המי בשל ולא למי gehört wieder Schemaja an, der dann fortfährt: השיב רביע לדי מאיר התנו, womit er Raschi meint, den Schemaja immer רביעו חפותו, der die Antwort an dessen Schwiegersohn R. Meir gerichtet hat.

Einen selbstständigen Commentar Schemaja's bieten unsere Talmudausgaben zum Traktat Middoth, der überschrieben עם בירוש דרי (מנוחתו בבור) schon mit der ed. pr. dieses שמעיה אישר פתר לפני רבינו מני כב Tractats demselben als integrierender Teil angehört. Schemaja führt (Bl. 36b) seinen Lehrer mit den Worten an: בי רבינו וכור למוב יפה יפה על המקרא על המקרא, was sich auf Raschi's Erklärung zu Jech. 41, 23 bezieht. Er führt ihn ferner (Bl. 35b) an: אפ רביעו לא עמד במרה וו, was mir fraglich erscheint, da Raschi in Jech. c. 43 an der betreffenden Stelle keine Unsicherheit in der Erklärung äussert. Bl. 36b. erwähnt Schemaja noch einmal Raschi צריך דכינו מנחם ב"ב u. s. w. כן הגיה רבי Dafür heisst es allerdings richtiger in einer Variante ולפי בייך ג"ב מנחם צריך ג"ב womit sicher Menachem b. Chelbo gemeint ist. Weiter unten heisst es: בך השיב לי רבינו ולהבירי. Inwieweit diese Verweisungen auf den Commentar Raschi's zum Jecheskel sich beziehen, kann nur aus einer kritischen Vergleichung der Kapitel 41 bis 43 mit Handschriften und zugleich mit Raschi's Sendschreiben nach Auxerre (s. oben S. 10) ersichtlich werden. Für mich liegt dies aber ausserhalb des Bereichs meiner gegenwärtigen Untersuchungen.

S. 34b u. 35 spricht Schemaja in der Redeweise seines Lehrers, wenn er schreibt: לשון סלבי מנמגם בלשון, ferner לשונו, ferner לשונו, ferner שרשות לא ידעתי לשונו Ueberhaupt zeigt er in der Auslegung und Erklärung ganz den Methodengang seines Lehrers, von dem wahrscheinlich der Grundstock oder wenigstens der Entwurf herrühren mag.

Ueber handschriftliche Zusätze zu diesem Commentar werde ich im Anschlusse an die Excerpte aus der Handschrift Cod. Bodl No. 191, welche weiter unten folgen werden, näher eingehen.

#### VIII.

Merkwürdig ist es, dass Raschi seinen eigentlichen Lehrer in der Schrift-Exegese, nämlich R. Jacob b. Jakar (nach Pes. 111)<sup>41</sup>) niemals in seinen Commentaren zur Schrift erwähnt. Ohne Zweifel hat er manches von demselben an- und aufgenommen, ohne ihn weiter

zu nennen. An diesen Lehrer, wie auch an R. Menachem, nämlich b. Chelbo 42), hat man wol oft zu denken, wenn Raschi in den Schrift-Commentaren mit ייש פותרים, ואני שפעהי die Erklärungen Anderer einführt.

Die Quellenkunde für Raschi's Erklärungen hat sehr oft einen bedeutenden Werth für den Ursprung wie für das Verständnis der entlehnten Stelle. Aus diesem Grunde habe ich auch in meinem Raschi-Werke der Auffindung dieser Quellen mit ganz besonderem Fleisse mich zugewendet. Ich hoffte, in der vorliegenden Abhandlung mein gesammeltes Quellenmaterial auch für die anderen Bücher der Schrift zur Darstellung bringen zu können. Allein eine solche Arbeit liesse sich doch nicht in den Rahmen dieser Abhandlung bringen. Daher ich für diesesmal davon Abstand nehme, dagegen aber schon jetzt einiges hiervon zur näheren Betrachtung führen möchte.

Haggada. So hoch Raschi auch die Bedeutung der Haggada für seine Schrift-Exegese hält, so unterscheidet er doch wesentlich die Haggada im Talmud von der in den gesammelten Midraschim. Nur für jene, nicht für diese, gebraucht er die Bezeichnung רבותינו אמרו באגדה was charakteristisch genug für seine Auffassung des Midrasch erscheinen muss. Die בעלי אגדה will er nicht nomine בעלי אגדה anführen. In Jes. 12, 1 setzt er sogar dem ורבותינו פירישו מדרש אנדה אומר entgegen מדריש אנדה אומר שוקפstellten Kanon sprechen sollten, so ist die abweichende Citatform auf Rechnung der Abschreiber zu setzen.

Bei aller Vorliebe für die Haggada bemüht er sich doch, aus derselben eine Auswahl zu treffen, um der natürlichen Auffassung des Schriftwortes — dem Standpunkte seiner Zeit gemäss — möglichst Rechnung zu tragen. Er tritt bald im Beginne seines Pentateuch-Commentars mit einer hierauf bezüglichen Erklärung hervor, die wie eine Einleitung zum Ganzen sich anhört. Denn er sagt 1. Buch Mos. c. 3 V. 8 אומודה המישבת דברי המקרא לפשומו של מקרא ולאגודה המישבת דברי המקרא לפשומו של מקרא ולאגודה המישבת ברי הבוד על אבנון בער אלא לפשומו של מקרא ולאגודה המישבת דברי המקרא. Diesen Kanon wiederholt er zum öftern in seiner Exegese.

Ist es ihm auch lieb, Ps. 64, 1 zu zu erklären: מים לכל לשון האנדה, so ist er wiederum offen, Ps. 68, 37 zu sagen: אין לבי אין לבי Jes. 26, 11 verwirft er die haggadischen Deutungen, weil sie gegen die Satz-Construktion und die Accente streiten מיושבים או על דקדוק הלשון או על סדר המקראות והוצרכתי לבאר אותה על אופני ברה Einen anderen Kanon für seine Exegese hat sich Raschi nach dem Talmud gebildet, indem er sagt (z. B. 1. Mos. 33, 20; 2. Buch Mos. 6, 9) ודברי תורה בפטיש יפוצין סלע מתהלק לכמה ניצוצות. In einem Bescheide, abgedruckt in Goldberg's דבר Bl. 5a sagt er חבש משמונים Bl. 5a sagt er דבר Bl. זוצרנו כפטיש יפוצין סלע ווצא לכמה שעמים ולעולם אין מקרא יוצא מידי פישוטו. Der Satz kommt aus Sab. 88b, auch Sah. 34 und besagt, nach der Auffassung Raschi's "wie den Hammer der Felsen zerschmettert", wohingegen die Tosafot daselbst verstehen wollen "wie der Hammer den Felsen zerschlägt."

Seitdem der unermüdliche Salomo Buber, der Pfadfinder auf dem Gebiete der Midrasch-Texte, uns die Wege für die Haggada durch seine lichten Editionen geebnet hat und seinem Beispiele L. Grünhut in Jerusalem in den mit vielem Fleisse und anerkennenswerter Gründlichkeit folgt, sind uns oft die Primärquellen für vieles bei Raschi bekannt geworden,

Gleich der erste Anfang in den Commentaren giebt uns einen vorzüglichen Beleg dafür.

Raschi beginnt im ersten Buche Mos. mit den Worten אמר הי u. s. w. צריך להתחיל Zu allen Zeiten hat man vergebens nach der Quelle dieses Ausspruches gefragt, bis man später auf den Gedanken kam, Raschi habe mit der Anführung dieses Namens seinen eigenen Vater verewigen wollen, weil dieser kein Gelehrter gewesen, um sich selbst durch eigene Geistestätigkeit bekannt machen zu können. Man wandte aber dagegen ein, dass Raschi etwas talmudisches im Namen seines Vaters im Commentar zu Aboda Sarah 75 אבא השלשון אבא מורי מנודתו בבוד" anführe. Allein diese Stelle (wie vieles Andere in diesem Commentar, wie auch in dem zu Niddah) rühren von Raschbam her 43), bezieht sich somit nicht auf den Vater Raschi's. Daher habe ich in meinem Raschi-Werke den Ursprung dieser Erklärung nur aus einer Secundärquelle, im Jalkut nomine Tanchuma nachweisen können. Heute liegt die Sache anders, indem wir aus Buber's Tanchuma ersehen, dass der Ausspruch aus diesem Midrasch stammt, Grünhut hat dann diese Stelle mit dem im Jalkut Machiri zu den Psalmen vorkommenden Citat verglichen. So sind noch viele Erklärungen bei Raschi, deren Ursprung jetzt im Tanchuma ed. Buber nachgewiesen werden können. Aber noch bleiben Stellen zurück, bei denen man vergebens nach der eigentlichen Quelle forscht, weshalb man der Vermutung Raum geben muss, dass unsere beiden jetzt gedruckten Ausgaben des Tanchuma aus dem älteren, verloren gegangenen Jelamdenu geflossen sind. Vorzüglich vermisst man im Raschi-Commentar zum 2. Buche Mos. die Quellen für verschiedene Erklärungen, von denen hier einige folgen mögen.

Die Mitteilung Raschi's c. 10 V. 10, die er mit den Worten מבכב אחר ששמו einleitet und dann folgen lässt כוכב אחר ששמו erfolgt zu Jos. 5,9 im Namen des R. Mose ha Darschan, wofür in den Handschriften richtiger 45) Jehuda ha Darschan genannt wird, den Raschi auch in Jerem. 31,21 in gleicher Weise citiert. In meiner neuen Raschi-Ausgabe konnte ich aber auf Jalkut zum 2. Buche Mos. §. 391 nomine Bereschit Rabba hinweisen, wo allerdings in unseren Ausgaben dieses Midrasch's nichts hiervon zu lesen ist. Aber jetzt liegt uns die beachtenswerte Recension des Midrasch's zum Hohenliede durch den Sammel- und Forscherfleiss L. Grünhuts vor uns, und dort S. 15a finden wir die Primärquelle dieser Haggada, aus der wol auch Raschi's Gewährsmann geschöpft haben mag.

Auch noch eine andere Stelle bei Raschi, nämlich zum 5. Buch Mos. 4, 35 (מתח להם זי רקיעים), für die man bis jetzt keine Quelle nachweisen konnte, findet sich in diesem Midrasch, s. dort Bl. 2b.

In Erubin 61b wird eine Höhle des Zidkijahu erwähnt — weiter nichts. Raschi aber an vier Stellen seines Schrift-Commentars, nämlich 2. Buch der Könige 25, 4; Jirmeja 39, 4 u. 51, 7; endlich Jech. 17, 20 weiss näheres aus einer nicht angegebenen haggadischen Quelle, indem er von dieser Höhle schreibt: מערה היתה לו בערבות יריהו מד על גג המערה והם רודפים הביא צבי אהד לפני חיל כשדים והולך לפניהם על גג המערה והם רודפים אותו וכשיצא צדקיהו מן המערה בערבות יריהו ראוהו יוצא ותפשוהו.

So habe ich für Raschi's Worte im 2. Buche Mos. 2, 23 מצרים. נצטרע והיה שוהט תנוקות ישראל ורוחין ברטם in meiner neuen Raschi-Ausgabe nur auf die Parallelen im Jerus. Targum, in Schemot Rabba z. St. und im (historischen) הישר hinweisen können, die Raschi aber entschieden nicht gekannt, daher als Quellen nicht benutzt hat. Es lässt vermuten, dass hier eine ältere Tanchuma-Stelle zu Grunde liegt<sup>46</sup>). Ebenso früher 2, 12 שיתגייר, לצאת מטנו ישיתגייר, wo ich wiederum nur auf das Jerus. Targum u. Jalkut nomine Abchir als Parallelen, nicht aber als Quellen hinweisen konnte.

Das Jerus. Targum zum Pentateuch kann nicht mehr, wie ich noch bei der ersten Ausgabe meines Raschi-Werkes S. 373 anzunehmen geneigt war, als eine Vorlage für Raschi betrachtet werden. Bei der jetzt erweiterten Midrasch-Literatur lassen sich für Raschi andere Quellen nachweisen, und, selbst wo diese noch fehlen, können Targum und Raschi nur als von einander unabhängige Parallelen neben einander angesehen werden.

Raschi nennt niemals das Jerusalemische Targum zum Pentateuch.

Wenn man hiergegen Raschi zu Gittin 8a vorführen wollte, wo es heisst ובהרגום ירושלמי מתרגם הר הדר טורי אמנון, so ist folgendes entgegenzustellen. Die Lesart in dem uns vorliegenden Targum lautet: שומנוס אומנוס vgl. andere Lesarten für diese geographische Bezeichnung im אומנוס ed. Luncz S. 249 Note 1. Dort S. 144 wird obige Raschi-Stelle abweichend citiert סמנוס בפתור ופרה וברגום ירושלמי קרי ליה טרי סמנוס Dieses ליה מרגם ירושלמי קרי ליה טרי מנוס berechtigt zu der Annahme, dass ursprünglich מתרגם stand und die Abschreiber hieraus ובתרגום gemacht haben. Die Bezeichnungen für den Berg im Talmud Jeruschalmi aber verzeichnet ebenfalls die oben erwähnte Note. So steht auch bei uns in Raschi fälschlich ירושלמי וושלמי הרגום ירושלמי הרגום ירושלמי הרגום ירושלמי הרגום ירושלמי הרגום ירושלמי Micha 7, 3 (wo auf Jerusch. Taanit II, 1 hinzuweisen ist), und noch einige male.

Es bleibt nun noch den gegenteiligen Beweis zu widerlegen, den man bei Raschi in B. Mez. 21 finden könnte, in den Worten במן מאלמים ומתרגמינן בירושלמי מכרכן כריכן Es kennzeichnen sich aber diese Worte als der Zusatz eines unwissenden Schreibers, da die richtige Lesart in diesem Targum מברכן ברוכין lautet, was Raschi selbst aus dem Citat im Anfang des Bereschith Rabba (s. das.) sicher gewusst haben dürfte.

Das Citat ובתרגום ירושלמי in Raschi zu Jech. 3, 9 für das Wort wie im 5. Buch Mos. 8, 15 gehört einem Zusatz an, der bereits bei uns als solcher bezeichnet ist.

Auch das Targum zu den Hagiographen war Raschi nicht bekannt, worüber folgende Beweise:

Die Stelle im ersten Buche Samuel's 11,8 aus dem Targum der Proverbien gehört Raschi nicht an; sie fehlt in verschiedenen Handschriften und ergiebt sich überdies als ein aus dem Wörterbuche Kimchi's (vgl. dort s. v. 212) in den Raschi-Commentar hineingetragener Zusatz.

Die Stelle in Megilla 13b bezieht sich nicht auf das eigentliche Targum zum Buche Ester, vielmehr auf das in Midrasch-Manier abgefasste Targum Scheni (vgl. das. c. 2 V. 5 mit Raschi in Megilla 13b), welches Raschi bereits im 5. Buche Mos. 3, 4 mit Targum Jeruschalmi benennt.

Der Pseudo-Commentar zu Taanith 18a führt wol das Targum zu den Psalmen an; dies geschieht aber von Raschi selbst in Rosch-Hasch. 19 Schlgw. הבניט nicht.

Endlich fällt auch der Beweis aus Chagiga 22b, da die Stelle im Münchener Codex nicht anders als ניצבט. ויושים lautet. Ein Späterer hat dies erweitert, sodass man nun im gedruckten Commentar liest: רֹשׁ מְלֵי תְרְגוֹם וִינִים לֹת

Hierbei muss nachdrücklich auf eine andere Stelle in Ruth 4, 1 hingewiesen werden, wo Raschi zur Erklärung des פלוני אלמני die gleichlautende Stelle in Sam. l 21, 3 heranzieht und erklärt מתורגם, weil ihm das Targum zum Ruth-Buche nicht vorlag.

Würde Raschi das Targum zu den Hagiographen gekannt haben, so hätte er oft Gelegenheit gehabt, dasselbe gleich den anderen Targumim ebenfalls anzuführen. Es sei nur auf Berachoth 43b hingewiesen, wo Raschi aus den אין כולות המצלת השרון, während der Aruch diese Erklärung aus dem Targum zur Schriftstelle im Hohenliede 2, 1 anführt.

Auch in Ber. 18b würde Raschi nicht sagen למבל לקרו, da das Targum zur Chronik I 2, 22 die מבילה richtiger wegen der Verunreinigung durch die Berührung mit einem todten Gewürm motiviert. Vgl. hierzu die Randbemerkung R. Jesaja Berlin's zur angeführten Talmudstelle.

Im Raschi-Commentar zu den Psalmen sind demnach einige Citate richtigzustellen<sup>47</sup>).

Cap. 12, V. 7 ווה תרגם יונהן befindet sich in einem Zusatz, der schon in unseren Ausgaben mit איים kenntlich gemacht ist. Uebrigens lautet das betreffende Targum anders.

Cap. 74 V. 19 תורף. תור שלך ויונתן תי לישון תורים ובני יונה ist schon früher als ein Corruptel bezeichnet worden. Man muss dafür lesen: תורף. תור שלך ויונתך, לישון תורים ובני יונה oder wie in Cod. Berol. No. 33 תורך. תור שלך יונה תרגמה לישון תורים ובני יונה.

Cap. 83 V. 11 היו דמן. ובל מפוזר תיי was mit dem Targum bei uns nicht übereinstimmt. Raschi zielt aber auf 2. Buch d. Könige 9, 37, wo er sagt ברמן. תרגומו כובל.

Hiernach wird man in unseren Raschi-Commentaren folgende Indices zu corrigieren haben: Gittin 67 ישמואל בי מים ist für ישמואל בי מים Baba K. 21 für ישמואל בי מים setzen ישמואל בי מים Baba B. 5 ישמואל אי זי lesen עלה zu lesen עלה עלה ליין, für יישמואל אי זי zu lesen יישמואל אי זי zu verbessern ויקרא ביין ליין.

#### IX.

Gross erscheint Raschi in der Art und Weise, wie er versteht, den empfangenen Stoff zu bearbeiten oder auch zu widerlegen, noch grösser aber ist er da, wo er von seinem eigenen Geiste mitteilt. Mit offenem Blicke durchdringt er den oft dunkeln Gang im tiefen talmudischen Schacht, um in knappem Ausdruck, manchmal nur mit einem Worte, die Situation klarzustellen. Wo es aber ihm nötig erscheint, spart er auch nicht an Worten, und wird ausführlich, um jeden Zweifel zu heben und mit Erkenntnis das Verständnis zur unbestrittenen Wahrheit zu führen.

Der Volksmund hat für dieses wie für jenes ein Sprichwort geschaffen. "In Raschi's Zeiten hat ein Tropfen Tinte ein Goldstück gekostet", damit soll Raschi's präcise Ausdrucksweise bezeichnet werden. Dagegen "Er schreibt Raschi's ===" soll besagen, der Styl ist weitläufig, wie er Raschi eigen war<sup>48</sup>). Der Sachverständige wird aber hier wie dort die Schreibweise Raschi's zu erkennen wissen, sodass er sich zu dem Urteile berechtigt, zu behaupten "das ist nicht Raschi's "". " Allerdings vindiciren sich manche das Recht zu solchem Urteile, aber oft mit Unrecht. Simon Blumenfeld klügelt aus Raschi's Worten Gematria's hervor, welche die Erklärung Raschi's mit dem betreffenden Schriftworte durch eine und dieselbe Gematria identificieren soll49). Mose Kunitz bemüht sich, Raschi als Kenner des Sohar darzustellen, was aber von Jehuda Löwinsohn abgewehrt wird<sup>50</sup>). David Pardo sieht in Raschi den speziellen Kenner der Geheimlehre, der vom heiligen Geist umschwebt wird<sup>51</sup>). Gegen solche und ähnliche Auswüchse erhebt Chija de Lara seine warnende Stimme<sup>52</sup>).

R. befleissigt sich, wie bereits erwähnt, einer deutlichen, klaren Schreibweise, die nur zu oft durch die Abschreiber gelitten hat. Dieselben haben besonders die Satz-Construction und die Wortfolge im Satze geändert, dadurch, dass sie mehrere Wörter auf einmal, sozusagen in die Feder genommen haben, wodurch sie das erste Wort zuletzt und das letzte Wort zuerst gesetzt haben. Bei meiner neuen Raschi-Ausgabe habe ich mich vielfach bemüht, nach Einsicht in die correktesten Handschriften den ursprünglichen Raschi-Styl möglichst wieder herzustellen.

Raschi liefert verschiedene Beiträge zum Wörterbuch der neuhebräischen Sprache, die bei aufmerksamer Beobachtung seiner Schreibweise sich ergeben.

Sota 14 b oben bedient sich R. des Ausdrucks pren. Dieser Form kann nur eine Radix ren zu Grunde liegen, während dem auszudrückenden Begriffe nur ein entspräche. R. dürfte an das unmittelbar

Hieran reihe ich noch einige andere Belege: מהליות Ps. 119, 5; בי 4. Buch Mos. 14, 36, worüber näheres in meiner neuen Raschi-Ausgabe erfolgt; לרבות כל השבות Alles, was wiederzugeben ist, Baba K. 7. ליקרב Erubin 54 Schlgw. ישתרל עם הגברי.

R. liebt es auch, biblische Phrasen und talmudische Redensarten bei seinem Styl musivisch zu verweben. So z. B. 1. Buch Mos. 19, 20 מה יום So z. B. 1. Buch Mos. 16, 22 מה יום בה מעם nach B. Mez. 59b. Ebenda 30, 29 מין יוםר המלך aus Ester 1, 18. 5. Buch Mos. 32, 40 מון היות לה ברק nach Jech. 21, 15; Hosea 8, 9 ממערם מורה ממערם 22, 26; Chulin 116b ממערם aus Psalm 103, 12.

Gewisse Redensarten sind, durch Raschi eingeführt, constant geworden, wie ich bereits in meinem Buche "Aus dem Leben der deutschen Juden im Mittelalter" S. 137 durch einige Beispiele nachgewiesen habe. Ich füge hinzu:

אמת של אמת als Bezeichnung für die Liebestat gegen Verstorbene, ist erst durch und seit Raschi hierfür typisch geworden. Raschi hat nur den Midrasch zum 1. Buche Mos. 47, 29 vor Augen gehabt, wo aber nicht ganz dasselbe gesagt ist 53).

Wie R. aus dem speziellen Falle mit Achan (המא ישראל) in Sanh. 44 den halachischen Kanon אעפ״י ישראל הוא entwickelt und für verschiedene religionsgesetzliche Fragen zur Anwendung gebracht hat, habe ich bereits früher und zwar in meiner Schrift "Zur Charakteristik Raschi's" S. 12 näher feststellen können.

Ein weiteres Beispiel findet sich überall da, wo R. die beiden Begriffe בן נבר ערל zu unterscheiden hat, wie im 2. Buche Mos. 12,48), und R. jedesmal für ערל die nähere Definition mit שמתו אחיו מחמת מילה folgen lässt. Die Tosafot in Seb. 22 machen bereits hierauf aufmerksam

und teilen zugleich mit, dass Rab. Tam gegen diese Erklärung opponiert habe. Aus der Mechilta, soweit sie uns heute vorliegt, hat R. seine Definition nicht geholt.

Zu dem, was oben S. 27 über die Einleitung Raschi's für sein exegetisches Verfahren gesagt ist, sei noch darauf hingewiesen, dass er eine spezielle Einleitung im Commentar zum Hohenliede giebt. Auch zu Secharjah leitet er seinen Commentar mit den Worten ein: גבואת ובריה סתומה הוא מאד כי יש בה מראות רומות לחלום הניהן לפתרון ואין אגו יכולים לעמוד על אמיתת פתרונו עד יבא מורה צדק, ולפי היכולת אתן לב ליישב יכולים לעמוד על אמיתת פתרונו עד יבא מורה צדק, ולפי היכולת אתן לב ליישב יכולים לעמוד על אמיתת פתרונות הדומות לו ואחר פתרונו (תרגומו) של יונתן noch dort seine Worte zu 5,11 u. 11,13. Jech. 42,3 ruft R. die merkwürdigen Worte aus: שהראוני מן השמים.

Einige Einzelheiten aus seinen Commentaren mögen hier Aufnahme finden:

Einen gewissen Humor verrät Raschi zu Spr. Sal. 22, 31, wenn er das כי יהן כבים עינו in den Worten כי יהן בבים ייהן בכים עינו dahin erklärt: בכום בכים בחלם. בכים כלומר השותה נותן עין בכום וההגוני בבים ישל וה also der Trinker sieht auf's Glas, der Schenkwirt aber auf des Ersteren Geldbeutel. Aber Raschi's Erklärung stammt aus dem Midrasch Vajikra Rabba c. 12. An die Scala des Sängers erinnert R. in Amos 6,5 bei der Erklärung für חברו מנחם על פי הנבל. מנחם חברו שהמשורר ע"פ בלי ומר מחתן את הרבור עם ופרט ברמך ורואה אני את דבריו שהמשורר ע"פ בלי ומר מחתן את הרבור בפרוטרוט הכל לפי נעימות קול הבלי להגביה ולהנמיך.

Raschi kennt nicht allein den Ausdruck Trop für auch in Kidduschin 71, sondern auch den Plural hiervon mit Tropen nach einer handschriftlichen Lesart<sup>54</sup>) in Raschi zu Megilla 3.

Wie an den Vogel Phönix erinnern Raschi's Worte in Ps. 103, 1 תתחדש כנשר נעוריבי. ויש מדרש אגדה על מין נישר שכשמוקין הזר לנערותו. אתחדש כנשר נעוריבי. ויש מדרש אגדה על מין נישר שכשמוקין הזר לנערותו. So oft von Tierstimmen die Rede ist, entwickelt R. eine reiche Terminologie für die verschiedenen Bezeichnungen. So z. B. Chulin 53 מקרקרין. גועות דלשון צעקת ארי לחוד ולישון צעקת כל בהמה לחוד לשום וצפצוף לעובות כמו בלשון עברית נוהם לארי וגועה לשור וערוג לאיל וצהל לשום וצפצוף לעובות כמו בלשון עברית נוהם לארי וגועה לשור וערוג לאיל וצהל לשום וצפצוף לעובות לכלב Vgl. hierzu auch Raschi zu Joel 1, 20.

Als ein Wort aus seiner Zeit muss uns Raschi's Wort zu Jes. 53,9 gelten: ואת עשיר במתוו. ולדעת המושל מסר עצמו ככל במתוו. ולדעת המושל מסר עצמו כפירה לעשות רעה מיני מות שגור עליו על לא רצה לקבל עליו כפירה לעשות רעה ביניהם. Es ist die einzige Stelle aus Raschi's Commentaren, die auf die Verfolgungen in

jener Zeit des ersten Kreuzzuges anspielen. Nur in den von ihm verfassten Selichoth finden sich ähnliche Reminiscenzen, s. bei Zunz Literaturg. S. 252.

וח den Worten Raschi's zu Ps. 49, 11 בחכמים מיתה שאינם בעודים בעודים מיתה שאינם בעודים בעודים אלא הגוף בלבד ובכסיל ובער נאמר אבידה שהגוף והניטמה אבודים möchte man die Stimme des Rambam heraushören. Ebenso zu Ps. 55, 14 die Worte האותב האותב בי האדם קישה עליו הרפת האותב מאודבו בחגודו לו את מחרפת האויב וגם יוכל להסתר מאויבו ולא יוכל להסתר מאודבו בחגודו לו את מחרפת האויב וגם יוכל להסתר מאויבו ולא יוכל להסתר מאודבו בחגודו לו את klingen an die Redeweise der "Perlenauswahl" an.

Diese kleine Probe möge zu einer besondern Anthologie aus Raschi's Commentaren anregen.

### X.

Von dem, was durch alte Schreib- und Druckfehler gegen den Text der Raschi-Commentare versündigt worden ist, kann man sich leicht eine Vorstellung machen, wenn man nur jede beliebige Seite in den Dikduke Soferim Rabinowitsch's nach den vorgeführten Einzelheiten näher betrachtet. Vorzüglich hat die unrichtige Setzung der zwei Punkte oder die gänzliche Weglassung derselben am Schlusse des zur Erklärung gebrachten Schlagwortes zu Missverständnissen geführt. Oft ist aus diesen zwei Punkten ein ; entstanden und hierdurch sind zwei aufeinander folgende Erklärungen zusammengeflossen, in Folge dessen Discussionen ohne Zahl und ohne Ende hervorgerufen worden sind.

Oft entstanden Fehler, aber auch schon in den Abschriften, durch die irrtümliche Vertauschung einzelner Buchstaben im Worte. So konnte es kommen, dass man in Pesachim 59b oben immer בבר statt במר las 55), was trotz der Note in Dikduke Soferim zur Stelle in der neuen ed. Wilna nicht berichtigt worden ist. Warum man auch in dieser Edition in Raschi zu Erubin 56 in der vierten Zeile vor dem Schlusse der Seite noch immer iben gedruckt hat, ist unbegreiflich, da es doch ganz sicher heissen muss. in & in Handschriften oft zusammenfliesst, kann man sich leicht überzeugen. Uebrigens liest man in Cod. München ganz correct הרופא דונולו — Im Commentar zum 1. Buche Samuel 15, 33 hat die gedruckte Erklärung וישסקי, חתכו לדי Viele irre geführt zu lesen החבו לשם, daher in den Handschriften ausdrücklich החבו לשם! Von verschiedenen Irrtümern durch die Verwechselung von einzelnen Euchstaben im Worte giebt meine Raschi-Ausgabe sehr viele Beispiele, worauf ich noch besonders in der Vorrede S. X Note 12 hingewiesen

habe. Ich zeige noch hin auf Jech. 16, 39 wo בימוסיך für בימוסיך zu lesen ist; Cod. Berlin No. 935 liest במותיך. Ersteres ist wie מתחלת לבימוס אבן שהצבה in Ab. Sarah 47b aufzufassen. In Raschi zum 1. Buch Mos. c. 12 V. 11 liest man sehon in vielen Handschriften עד עבישי שבישניתם אלא הבית בה מתוך צניעות שבישניתם haben. In meiner neuen Ausgabe des Raschi-Werkes wird man eine bedeutend grössere Anzahl von solchen Metathesen finden.

Wie ein solcher Schreibfehler sogar zu einer falschen Auffassung im praktischen Ritus geführt hat, zeigt die Vorschrift im שבלי לקם § 64, wo es heisst פרות לבנה זכר לבנה זכר לבנה ומדי ושה ואוויש משומין בו מעם חומר או גרורה לבנה זכר למים Man lese hierüber im ברני יום עשה \$ \$. 473 nach, wo nachgewiesen wird, dass dies aus einer falschen Leseart in Raschi u. Raschbam zu Pesachim 116 entstanden ist, da man שבותישין statt והרם שבותישין elesen hat und zerriebene Scherben für הדומה empfahl.

Einen besonders argen Fehler haben die Drucke bei uns eingebürgert, nämlich אלם mit zwei Ueberstrichen, wodurch eine (vermeintliche) Abbreviatur für היה משון עבורה שלם oder של עם לא sich herausgebildet hat. Es ist dies aber ganz unrichtig.

Das talmudische של oder שלב bezeichnet nur die griechische Sprache. Raschi's Vorgänger fingen an, diese Bezeichnung auf das Französische, ihre Landessprache, zu übertragen. In den ältesten Handschriften wurde dafür שלב gesetzt, später שלב, woraus dann der Irrtum שלב לועו בכן לוען האלו האומות שאון gesetzt, später שלב לעון האומות שאון floss. Bei Raschi hat sich diese Bezeichnung fest eingebürgert, wie er auch Jes. 33, 19 erklärt לשנו אלו האומות שאון האומות בעו לעון בכן לעון האומות שאון האומות האומות האומות לעון לעון האומות לעון לעון האומות האומות און האומות האומ

Auf jüngere Zusätze, wie z. B. in Sukka 46b trutte um und auf die durch Sal. Luria hervorgerufenen Aenderungen in den Raschi-Commentaren gehe ich naturlich hier nicht ein. Nur im Voübergehen sei bemerkt, dass auf dessen Rechnung auch die (unverständliche)

Die vielen Zusätze im Commentar zum Buche Jecheskel, mit NUND gezeichnet, und andere vermeintliche Emendationen sind seit der ed. Frankfurt a. O. 1730 auf uns gekommen, wie es aus der Bemerkung dort hervorgeht. Auch der Commentar zu den Psalmen hat in gleicher Weise viele Interpolationen erlitten, die nicht immer durch hinzugefügtes NUD oder NUND als solche kenntlich gemacht sind.

Verschiedene Incorrectheiten und Fehler im Talmud-Commentar Raschi's lassen sich durch den richtigeren Wortlaut in den Parallelstellen feststellen und verbessern. So hat man in Chulin 87a für המבלה nach Sukka 33a 58) zu emendiren: בי לא נתגלה Ein vorzügliches Correctiv für unsichere Stellen im Raschi-Commentar bietet sehr oft für halachische Stellen eine Vergleichung mit dem beim Rif beigedruckten sogen. Raschi-Commentar und für haggadische Stellen der von Chabib im En Jacob beigegebene Raschi-Commentar, zumal in der ed. pr., der gute Handschriften aus der Bibliothek Benvenisti's (s. oben S. 15) zu Grunde liegen.

### XI.

Die Handschrift No 191 in der Bodleiana enthält das Fragment eines Commentars zum Tractat Tamid, der mit dem Worte הגרה אות אות הווי עלה בעולם שמנוך פרבים מו שלום בעולם שמנוך פרבים מו שלום בעולם שמנוך להדים מסכת תמיד מפרישת הווי שמעיה dem Schlussvermerk הדרן עלך פירקא. סליק מסכת תמיד מפרישת הווי שמעיה Doch sind die hier gesperrt gedruckten Wörter von anderer Hand hinzugefügt. Leider ist das meiste bereits unleserlich; doch konnte ich aus den Proben, die mir abschriftlich vorliegen, constatieren, dass sie fast ganz mit dem Commentar, den die neueste Wilnaer Ausgabe unter dem Namen des Rab. Gerschom bietet, übereinstimmt. Somit muss ich es aufgeben, hier zu einem sicheren Resultate zu gelangen.

Ein weiteres Eindringen in diese schwierige Materie bleibe nunmehr den Fachgelehrten überlassen.

ולית לה גמרא כי אם בפרק רמשון. בשלשה. כבר פי׳ אותה בתמיד. אחד לשכת הקרבן ה"ג אחת ללשכת¹) הפרכת וא׳ ללשכת¹) בית הכפורת דהיינו י"א שהיה אחודי בית קדשי הקדשים. ²)

שם לשבת אחת. איש הר הבית. גדול הר הבית.") טדי בדל"ת וכן גורם בערוך.
שער המזרח שעליו צורת שושן הבירה. כמנחות פי׳ פ׳ שתי הלחם") שתהא אימת
מלכות עליהם") שתהא תחת מלכי פרס ואיכ׳ דא׳ להודיע מהיכן באו שנעשה להם ניסים
בשושן מהמן"). שבו כהן שורף את הפרה ופרה וכל מסעדיה יוצאין להר
המשחה. לפיכך היו מושכין ומוציאין את הפרה עצמה להר המשחה דרך הר הכית
שהנהן היה הוא עצמו בהר הבית שבעת ימים קודם שריפת הפרה כלשכת אחת שהיתה
צפונה מזרחה ולשכת בית אבן היתה נקראת כדתנן במסכת פרה") ואייתי לה בריש
יומא") ולכך היה גאה שיוליך הוא עצמו הפרה ממקומו שהי׳ שם כל הו׳ ימים להר
המשחה: שבעה שערים היו בעזרה והא דתנן לעיל דה׳ שערים היו בעזרה.
בפיק דתמיד רמי") להו אהדדי. שער הדלקה"ו) שדרך אותו שער היו"ו) מביאים תמידים
לשחום אצל המזכח: שער המים. לקמן פ״ב מפרש, וכן מפ׳ מסכת שקלים פי״ג

<sup>)</sup> ללשכה, וכן בשטה מקובצה. ויש עוד להגיה בשורה זאת אך הנחתי כמות שהיא ככ״י. ( $^{\circ}$  מבואר בזבחים נ״ה: וע״נ בתוס׳ שם.  $^{\circ}$  ) ע׳ למטה מה שכתבתי בל״א.  $^{\circ}$  ) דף צ״ח.  $^{\circ}$  ) ע׳ רש״י במנחות ולא ברגמ״ה בערוך ערך  $^{\circ}$  ) ע׳ רש״י במנחות ולא ברגמ״ה בערוך ערך ששן.  $^{\circ}$  ) פרק א׳ משנה ג׳.  $^{\circ}$  ) דף ב׳.  $^{\circ}$  ) דף ב״ז.  $^{\circ}$  ) וכן ביומא י״ט ואצלנו פה הדלק וכן בערוך.  $^{\circ}$  ) במפרש לתמיד: היו מביאים עצים למזבח.

שופרות, שער ניקנור. שם האיש שהביא אותן דלתות העורה מאלכסגדריא של מצרים ונקנור שמו ונקראו על שמו כמו שמפרש ביומא<sup>12</sup>). עושה חביתין. שהיו לשין ואפין ומחענין שם עשירית האיפה של כיג שהיה מקריב ככל יום מחציתה בכוקר ומחציתה בערב: שער הניצוץ 10. כמין אכסדרה היתה שהיתה פרוצה מרוח רביעית כראמר בפי לא יחפור 14) עולם לאכסדרא הוא דומה ורוח צפונית אינה מסובכת. ופתח היה לו לאותו שער היה פתח לחיל"). לבד מפתח שהי פתוח לו לעורה וא"ת אדפריך בפי תמיר 16) וחד שומר הוא דהוה ליה לכית המוקד ליפרוך נמי מכית הניצוין דמתני מקמיה בית המוקד דהא קאמר הכא דשני פתחים היי לו אי פתוח לעזרה ואי פתוח לחיל אלמא שני שומרין היו צריכין לאותו שער וייל באותו שהי פתוח לחיל לא היי שם שער אלא צורת פתח בעלמא<sup>16</sup>) אבל בבית המוקד היו שני שערים ולכך היו צריכין שני שומרים. אי נמי י"ל שאותו שהיי פתוח לחיל בבית הניצוץ דלת קטן הי יותר מדאי והוי כמין פשפש ולכך לא היי צריך שומרים להיות שם"): ארבע לשכות היי לו לבית המוקד בד' מקצעותיו. כקיטונות פתוחות לטרקלין. לשכות קטנות היו במקצועות שהיו פתוחות לחלל בית המוקד הגדול שתים בקרש לפי שבית המוקד חציו בקורש וחציו בחול היו לו שני פתחים אי פתוח לחיל ואי פתוח לעזרה והיי אותו חצר סמוך לצפון העזרה קדוש וזהו דרום, והחצי אחר שכנגדו שהוא הצפון היי חול. וראשי פשם שין (18 מבדילים. עמודים קטנים היו שם שלא ינועו וישתמשו דרך חול. מערבית דרומית היא היתה לישכת הטלאים כראי בפי אמר להם הממונה (19). דרומית מזרחית היא היתה לישכה עושה לחם הפנים. בפ״ק דיומא 20 המי הך דרכא ומשנה דתמיד אהדדי דהכא קא' דלשכת (הגזית) הקרכן כצד מערבית דרומית והתם בפי אמר להם הממונה מם׳ דהוי במקצוע צפונית מערכית ועוד דקאמר הכא דלישכת דרומית מורחית היתה לשכת לחם הפנים והתם קאמר כלישכת לחם הפנים היתה רביעית ללשכת טלאים שהיתה בצד מערבית דרומית א"כ היתה לשכה בצפוני מערבית שכשתלך דרך ימין אבל לישכות החותמות ולשכות בית המוקר דתנו להו במסי תמידו21 ולא תני להו הכא לא קשי מידי שבאחת מכל אילו יכולים להיות שגנזו בה בית22) חשמונאי אבני מובח (24) שבה יורדים לבית הטבילה ומשני התם ר (24) אחא בריה דר׳ יעקב שלישכת טלאים אקצויה מקציא כמאן ראתי מצפון והוי לה בדרום ומאן ראתיא מדרום מיחויא בצפון לפי שרואה אותה רחוקה מרוח צפונית מערכית היי סכור שהיא במערכי דרומיי ואותו שבא מדרך דרומה היתה לו רחוקה מרוח מערבית דרומית והיי סבור שהיא ברוח מערבית צפונית וקאמר התם מסתכרא דבמערבית דרומית הוא מדקאמר רמי לחם הפנים אלחם הפנים פי׳ הך קושיא דפריך לעיל ומשני א״ר הונא בריה דרב יהושע מר קחשיב דרך ימין ומר קחשיב דרך שמאל פי האי תנא במדות חשיב דרך ימין ומהלך ממערב לדרום ולכך היתה לחם הפנים שנייה לה כמקצוע דרומית מזרחית ותנא דתמיד חשיב דרך שמאל ומהלך לצד צפון ולשכת טלאים במערכית דרומית ורביע׳ לה עומדת לשכת לחם הפנים במקצוע דרומית מזרחית אי אמרת בשלמא במערכית דרומית היינו

<sup>-</sup> בייב דף כייה:  $^{(12)}$  דף לייח.  $^{(13)}$  בייב דף כייה:  $^{(13)}$  דף כייו:  $^{(14)}$  בייב דף כייה:  $^{(15)}$  דף כייו:  $^{(15)}$  שם משנה זי.  $^{(15)}$  משנה וי שם וע"ג יומא ט"ין:  $^{(15)}$  ביומא ט"ין:  $^{(15)}$  ופירש רש"י חתיכות עצים מבדילין לסימן במקום המפסיק בין קדש לחול.  $^{(15)}$  תמיד דף לי. בספרים שלנו הני לשכת קרבן ונ"א טלאי קרבן.  $^{(25)}$  יומא דף ט"ין:  $^{(25)}$  תמיד דף לי. בספרים שלנו הני לשכת  $^{(25)}$  [צפונית מערבית].  $^{(25)}$  אצלנו הני בני.  $^{(25)}$  (צפונית מערבית].  $^{(25)}$  אצלנו הני אדא.

דמתרץ לחם הפנים כדפרי׳ אלא א״א בצפונית דרומית מאי תירצתיה כלחם הפנים רהא לכל מקצוע היי שם לישכה וא"כ שהיתה טלאים בקרן צפונית מערבית ולישכת החותמות שניי לה במקצוע מזרחית צפונית ולישכות שגנזו כה אבני מובח במקצוע דרומית מזרחית ולישכת לחם הפנים שהיא רביעי אי היתה בקרן מערבית דרומית לא איתריין תרין משניות דלחם הפנים אלחם הפנים ופריך והאמר מר כל הפינות שאתה פונה לא יהא אלא דרך ימין ומשני בעבודות אבל הכא חושכנא בעלמא כך היא בפיק דיומא ומיהו בזה יש לגמנם ראמאי לא משני בשל לחם הפנים דאקצוי מקציא והילכך האי דחשיב הכא לישכת לחם הפנים דרומית מזרחית ובתמיד מזרחית צפונית אתי שפיר דלמאן דאתי מדרום לצפון מיחויא ליה מזרחית צפונית ומאן דאתא מצפון לדרום מיחויא ליה מזרחית דרומית. גמגום. ועוד הקשה שם25) ריב"א דאמאי פריך התם מהני תרי משניות ומשני ראקצוי מקציא לישכות המלאים לישני ליה דבית המוקד היי לצפונו של עזרה וא"כ האי דאמר בית המוקד צפון העזרה וא"כ האי דקאמר בתמיד דלשכות הטלאים היו במקצוע צפונית מערבית היינו בצפון מעי של עזרה דהוי מערבית דרומית של בית המוקד והיינו דקאמר הכא דלשכות של הקרכן במקצוע מערבית דרומית רמבית המוקד קאי נמי הכא ואתי נמי שפיר אלחם הפנים דקחשיב ליה הכא בקרן מזרחית דרומית והתם חשיב ליה רביעית ללשכת המלאים דאז הויא בקרן מערכית צפונית דהוו ליה הכא בקרן מורחית דרומית היינו מזרחית דרומית דכית המוקד שהוא צפונית מערבית של עזרה ואתי נמי שפיר הא דקתני בתמיד לישכת בית המוקד ולישכות בית החותמות דלא חשיב ליה הכא. שאותו שתים לבד היו בעורה והכא חשיב לישכה שנגזו בה אבני מובח ולישכת המבילה דלא חשיב להו התם. וקצת קשה כי אין למנות לישכות לחם הפנים ולשכת טלה קרבן בעזרה וכבית המוקד שהרי לא היו אלא באחר מהם מחיצה מפסקת בין שניהם וא"ב כי היכי קאי ד לישכות היו שם והלא לא היו שם ועוד קשה וכי הי אורך העורה וכית המוקר מכוונין בצמצום הא וודאי פשים שלא היו מצומצמות ששקצום מלכי יון לע"ו ואע"פ שאינו אוסר דבר שאינו שלו מקרא מצאו ואסרום שאסורים לגבוה ונתחללה קרושתה דכתיב ובאו בה כדיצים וחיללוה ולמיתבינהו ולמישקלינהו נפשייהו לא מצי דלאו אורח ארעא כיון דאשתמש בהו לגבוה להשתמש להדיוט כך מפורש בע"ו (26 פרי ישמעאל: צפוניי מערבית כך (27 היו יורדים לבית הטבילה. ואין זה בית הטבילה דקחשיב לקמן 28) ובריש תמיד אירע קרי לא' מהן יורד והולך לו במסיבה תחת הבירה"2) עד שמניע לבית הטבילה שאותו בית הטבילה היה במחיצה. מה שהיה פתוח לעזרה כלוי אותו שהיי פתוח לעזרה. לא זה שנכנסין בו לעורה שבו נכנסים לבלוש לחפש ששם היה התקון כדתנן בחמיד בפ״ק נטל את המפתח ופתח את הפשפש נכנם מבית המוקד לעזרה היה בו תקון כוי: בית המוקד כיפי הגג היד עשוי במין כיפה על הריצפה: רובדין של אבן. בפ״ק דתמיר<sup>60</sup>) מפי גורתא דמצטותא דסלקי להו לאצטותי פיי אבני גוית בולטין מן ההומה כדי לעלות למקומות שהיו מכווניי להם בחומה שישנים שם. בידם אצלם איש כסותו לשון כר ונסתי מקום היה שם בבית המוקר. היתה קבועה בה בריצפה. הגיע זמן הנעילה של שערי עזרה. הגביה הטבלא מן הטבעות שהטבעת היתה קבועה בריצפה ולא היתה עגולה אלא כזה 🦰 והטבלא היתה קבועה מצר אחד בריצפה כמין כיסוי של תיבה וכשרוצה להסגירי הי׳ שוקע הטבעת דרך נקב

שהיה בטבלא ומהדק הטבלא על הריצפה וכשהיה רוצה לפתוח אז מגביה הטבלא מן הטבעת של המפתחות מן השלשלת שהיו באותו מקום שהיו אמה על אמה. שלשלת שבה תולין המפתחות מהעזרה ונעל הכהנים מבפנים וכשנעלו הלוים כל שער העזרה הי' נועל הכהן גם בית המוקד והכהן שומר בפנים וכן לוי ישן לו מבחזין דבעינן שישמרו הבהנים עם הלוים דכתיב וישרתך במסכת תמיד'נ") כו': ונתן כסותו עליה על הטבלא שהיה כהן ישן שם במסיבה. עגול שהיו שם יורדות לבית הטבילה תחת הבירה בזבחים"נ") טבול יום ובריש יומאנ" פליני בה ר' יוחנן וריש לקיש חד אמר מקום יש בהר הבית ובירה שמו וחד אמר כל המקדש כולו קרוי בירה שנאמר ואל הבירה אשר הבינותי. ויוצא הולך לו למעלה בבית המוקד וישב עם אחיו הכהנים ואע"פ שטבול יום אסור ליכנם במחנה לויה המותר ליכנס בבית המוקד. במסיבה הולכות תחת החיל מקום הוא בהר הבית יוצא החולך לו. בטדי פירש בערוך דרך הר הבית וכ' מסרש שהי' הולך במחילה שתחת הר הבית כנגד אותו שער שבצפון שנקרא טדי. וי"א בטדי לשון הצניעות יסד רבינו משולם ברבי' קלונימום ברהיטי של יום הכיפורים כ' מססרי מוהר בטעמים יטידוך פי' יצניעוך ברבי' קלונימום ברהיטי של יום הכיפורים כ' מססרי מוהר בטעמים יטידוך פי' יצניעוך ברבי' קלונימום ברהיטי מידוך פ' ימידוך ב''

ר"א 36) אמה ורום שלש כאילו הוא אומר אמה על אמה ורום שלשה אלא דלא חשיב כי רוכלא ובכלל אמה רומה אמה מהה כולל תנא כמה שהוא צריך כלומר בשהוא עלה ג' מעלות עולה ג' אמות הי' שם רצפה חלקה של ג' אמות לאחר ששילחה של אותה מעלה שלישית ויש פסול. ויש היכר למעלה ושיחי המעלה אפשר של אבן גדולה שגבי אמה אחת ושילחה אמה והרום של שייש כשאר רצפה ולאחר אותן רום ג' עולות אמה אמה אמה של ג' מעלות שניות ועלייהו רום שלש והעליונה רום ארבע לאחר שעלה אמה אמה השלישית היו שם רום ארבע תכוף לאולם א' המעלה העליונה הרי י׳ אמות בין ג׳ הרובדין וי״ב אמות רחבו של מעלות הרי כ״ב אמות ולרבי יהודא הרום השני רוברין של כי אמה ומחצה והעליונה של אמה אמה ורובד ה' הרי נמי י' אמות ברוברין. אמר [צמר] רבי אחא בשם רי שמואל [בשם שמואל] בר רב יצחק כמה יגעו נכיאים הראשונים לעשות שער מזרחי שתהא חמה כו מצומצמת [מצמצמת כו] כאחד כתקופות תמוז ובאחד בתקופת שבת. בעירובין ירושלמי (130) וזהו שיסד הקלירי (37) בצמצמת בשער החדש. וי שמות נקראו לו שער סור שער היסוד שער החרסית [חריסית] שער האיתון שער החוך ששם היו שער החרש שער היסוד [ששם היו ממאים פורשין שער היסוד] ששם היו מסרם [מייסדין] את ההלכה שער החרסית שהוא מכוון כנגד זריחות החמה כמו86) האומר [היך דמה את אמר האומר] לחרם [ולא יזרח] שער האיתון שהוא משמש [בניםה ויציאה שער החווך] ממוצע [שהוא מיוסר] כין שני השערים החרש ששם חדשו הסופרים את ההלכה.

מה שהצגתי בהסגר כזה [ ] היא הנ׳ בירושלמי אשר לפנינו.

Die Erklärung für שרי war sicher die bisher vermisste Quelle für die Piske Tos., aus denen der durch den Abschreiber abgebrochene Satz vielleicht ergänzt werden könnte: ואני שמעתי כי יטידוך לישון פיוט . Dieses Citat stammt aus

שייך שייך ( $^{85}$ ) שם.  $^{(85)}$  דף ק"ד:  $^{(85)}$  דף ב'.  $^{(85)}$  ע"ג ב'.  $^{(85)}$  ע"ג רד"ק למשנה ו' דפרק ג'.  $^{(86)}$  פרק ה.  $^{(87)}$  לא נודע לי באיזה פיוט נמצא.  $^{(88)}$  ע"ג רד"ק שם בפסוק ירמית י"ט ב'.

Scherira's Bescheid, mitgeteilt in קבוצת חכמים von Warnheim S. 107. Vgl. hierzu noch Zunz: Synagogale Poesie S. 89 u. 368,59) in Folge dessen in der 2. Auflage der Gottesd. Vorträge S. 393 Anm. die Worte nich weiss nicht aus welcher Quelle als zu streichen bezeichnet werden.

Das obige Citat aus der Dichtung des Meschullam b. Kalonymos ist aus dem Morgen-Ritual des Versöhnungstages, aus der Piece, die mit און בא beginnt. Hiermit sind die Worte beim בארוקי אים Stelle in Middoth zu ergänzen. Im Machsor-Commentar מעשה אור wird noch eine Erklärung für ישר im Namen des Rab'n mitgeteilt.

#### XIL

Mit der Ueberschrift reen findet man in verschiedenen Handschriften am Schlusse einzelner biblischen Bücher gesammelte Zusätze zum Raschi-Commentar, über deren Ursprung keine Auskunft gegeben wird. Sie sind auch bei dem Druck nicht zur Aufnahme gelangt. Nur in der sehr seltenen Pentateuch-Ausgabe 60) mit Targum und Raschi von Ixar 1490 sind nach dem ersten Buche Mos. noch Zusätze zum Commentar der 47-49 Kapitel abgedruckt, die näher bekannt zu werden verdienen. Sie erscheinen daher in erneuertem Abdruck, nach den Versen im Kapitel geordnet, während sie in der erwähnten Ausgabe so aneinander gereiht sind, dass sie mit C. 49 V. 3-20 beginnen und dann erst C. 47 V. 29-30 folgen, um mit C. 48 V. 2-7 und C. 49 V. 1 zu schliessen — eine Unordnung, die wahrscheinlich dem Setzer zur Last zu legen ist.

Zur Stelle im C. 49 V. 8 לקרות על שמך יחודים will ich noch auf Raschi's merkwürdige Wort zu Esther 2,5 hinweisen, nämlich איש יחודי, בל אותן שגלו עם מלכי יחודה הם קרויים יחודים בין הגוים על שגלו עם גלות יחודה; כל אותן שגלו עם מלכי יחודה הם קרויים יחודים בין הגוים על שגלו עם גלות משכם אחר הם Für die nachstehenden Zusätze werden die haggadischen Primärquellen, soweit sie bekannt sind, noch zu ermitteln sein.

### תוספות.

### מו.

29. ויקרא לבנו ליוסף. אמר לו אתה גרמת לי שארד כאן עליך ראוי אתה שתעליני: אם נא, נא ג' פעמים למדנו יעקב אבינו דרך ארץ שכל המבקש דבר מחברו אם אמר לו עד שלשה פעמים ועשאו מוטב, ואם לאו אל ישנה בו:

חסר ואמת, אם נאמר חסר למה נאמר אמת, אמר לו אם אתה עושה עמי חסר לאחר מיתה הכל אומרים עליך מה שעשה עמי בחיוו באמת עשה ואם לאו הכל אומרים לא עשה עמי חסר: אל נא תקברני, ברית כרותה לאדם שכלן מתים ויש שהם חיים מתים:

30. אלא "ושכבתי עם אבותי", אמר לו מובטח אני שאפי' שתקברני במצרים אני הולך עם אכותי אלא שתגרום לי גלגול, אמר ר' יצהק מכאן שיודע אדם במיתתו להיכן הוא הולך אם במקום צדיקים או למקום רשעים:

ונשאתני ממצרים, אפי אדם מת בקרון או בספינה בים או בנהר או במדבר או בישוב נפשו קודמת והולכת עם אבותיו לכך נאמר ושכבתי עם אבותי ואח"כ ונשאתני ממצרים: אנכי אעשה בדבריך, מה ת"ל אנכי אמר ר' אבא כך אמר לי כשם שהשבעתני שאעלך כך אני משביע את השבטים שיעלו אותי! וישתחו ישראל, אמר רבא בר מרי מלאך המות ראה יעקב באותה שעה וישתחו, ור' חנינה אמר שראה את משתו שלימה: השבעה לי, מפני טורה המלכות שלא ישכחהו:

### מח.

- 2. ויגד ליעקב, רוח הקורש הגידה לו: ויתחוק ישראל, למה ציער עצמו כאותה שעה, אמר אלו לגיון אחד שלח אצלי כגרים חייב אני לנהוג בו כבוד, ויוסף מפני שהוא בני אנהוג בו בזיון:
- 7. ואני בבאי מפדן, אמר לי כשם שאתה מצטער על עצמך להקבר בארץ ישראל בך היה לך להצטער לקבור את אמי רחל אמר לו לא מתה אלא בדרך:

### ದಿದ್ದ

1. ויקרא יעקב, אמר רי יוחנן מעשיו וצדקותיו של אדם אין מתכקשין אלא בשעה שנפשו של אדם מצמוה ממנו שנאמי לעת מצוא, לעת מצוא הנפש, עליה אמר שלמה אין שליט ברוח וגוי. ירושלי אין שלטון ביום המות, שנאמר וישבב דוד וגוי קראו בשמו בשאר כל אדם ולא כמלך לקיים מה שנאמר אין שלטון וגו׳ אין אדם שליט ברוח:

האספו, והלא קביצה ואסיפה אחת היא אלא רמו להם שעתירין להגלות שנאמר אסף אסיפם, כל שראוי לתוכחת לא הוכיחו כפני הכירו שהם על ככודו שלא יביישוהו אחיו:

- 3. כחי וראשית אוני, בא הכתוב ללמרי כשאין אדם מוליד בנים כחו עומר במקומו וכיון שיוליד בנים תשש כחו לפי שהוא טורח בהם מאין יבוא פרנסתם ואם אירע בהם דבר יושב ומתקוטט עליהם:
  - .5 כלי חמם מכרותיהם, מכר כלי חמדה שחמסתם ומכרתם אותו:
- 8. יהורה, שנאמר ומודה ועווב ירוחם, על ידי שהודה על מעשיו שנאמר ויבר יהודה זכה למלכות וכל טובות שאין להם הפסק: יודוך אחיך, מודה לך שהצלתו על ידך ולא נהרג, ומודין לן אחיך שהצלתן מקטנוריא של עתיד לבוא וסוף עתידים כל אחיך לקרות על שמך יהודים:
- 9. משרף בני עלית, אי אתה מתעלה בעולם אלא בשעה שאתה נושל המלכות:
  - 10. ולו יקהת עמים, שמקהה שיניהם של אומות העולם:
- 11. ולשורקה בני אתונו, זה דורו של משיח כשם שגפן שורק אינה מקבלת הרכבה, כך אין מקבלין גרים לימות המשיח:<sup>61</sup>)

25. וירא מנוחה, זו מנוחתה של תורה: ויט שכמו לסכול, שהוא מכתף בדברי תורה: ויהי' למס עבד, שהוא מספיק הלכות לכל השבטים:

20. והוא יתן מעדני מלך. זו היא יונה שעולה לשולהן מלכים:

על זאת יתפלל מהו לעת מצוא אמר רב לעת מוצא: מן העולם שאין לך שעה שקשה בעולם כשעה שאדם נפטר מן העולם ר' הגינה אומ' לעת מצוא זו אשה טובה לפי שאין לך מדה טובה בעולם יותר מן התורה ומשל בה הכתוב את האשה שנאמר מצא אשה מצא טוב ונא' מוצא אני מר ממות את האשה וכן הוא אומר אעשה לו עזר כנגדו כיצד נקלע לאדם מצוה נכנם לביתו ונמלך באשתו ומה אומרת הן נעשה לו עזר ונמצאת מצוה נעשית על ידה, לא זכה אומרת לא ונעשה לו כנגדו ונמצא הפסד על ידה, אמר רב מאי דכתיב בנוי נבל אכעיםם זו אשה רעה:

### Anmerkungen.

- 1) Einleitende Worte Dziadzko's zu seinen Untersuchungen über ausgewählte Kapitel des antiken Buchwesens. Leipzig 1900.
  - 2) Vgl. meine Abhandlung: Zur Charakteristik Raschi's, S. 4 und 6.
- 3) S. Gittin 82. Im Siddur Raschis ms. wird mitgeteilt, dass Raschi die Ordnung für die Thora-Lection am Laubhüttenfeste aus dem eigenhändigen Concept seines Lehrers Jakob b. Jakar abgeschrieben habe; [שו שבי וד שבי של מכתב ידו [של] בולה גולה במס׳ מגילה לפני המאור הגדול מתקן לבולה גולה רבו המובהק רבינו יעקב בר יקר שפירשה במס׳ מגילה לפני המאור הגדול מתקן לבולה גולה.
- 4) R. Isaac Halevi, bei dem Raschi in Worms gelernt, wird von letzterem auch mit במלמידי oder noch einfacher mit לויה benannt. R. benutzte die schriftlichen Aufzeichnungen der Schüler, sodass er anführt: ובתלמידי רבינו
- 5) R. führt seinen Commentar (פירוש) an, wie auch sein Buch unter dem Titel ספר היסור.
  - 6) Kohut im 1. Bande seines Aruch-Werkes, Einleitung.
  - 7) S. meine Geschichte der Juden in Rom S. 7.
  - 8) Kohut im 8. Bande seines Aruch, im Register.
  - 9) S. weiter unten Note 14.
- 10)Bereits früher von mir in No. 3 des Literaturblattes zur Jüdischen Presse1871nachgewiesen
- 11) Raschi diktiert dem Sohne seiner Tochter, s. meine Mitteilung in der Monatsschrift 1872 S. 288. Ferner diktierte er seinem Schüler Jakob b. Simson, s. Monatsschrift 1887 S. 503 und bei Epstein in der Monatsschrift 1897 S. 259. Noch einmal hören wir, dass Raschi einem Freunde diktiert; s. Rèponses ed. Müller No. 15.
- 11a) Schon Samuel Edels (מהרש"ש) macht oft diesen Grundsatz geltend, um Raschi selbst gegen den Vorwurf von Widersprüchen in Schutz zu nehmen.
- 12) Das Nachstehende ist von mir bereits im Magazin, Jahrg. IX S. 166 mitgeteilt.
- 13) Dieselben liegen uns jetzt zum grossen Teile in der neuen Ausgabe ed. Wilna vor.
- 14) Auch von R. Isak ha-Levi will man annehmen, dass er ein Schüler des Rab. Gerschom war; s. hierüber Kerem Chemed VIII S. 108.
- 15) Die andere der Wilnaer Talmud-Ausgabe zu Nasir beigegebene Recension des Commentars ריב״ן aus einer Handschrift ruft zu einer näheren Vergleichung auf.

- 16) Es ist darauf hinzuweisen, dass Kimchi zur Schriftstelle eine anders lautende Erklärung Raschi's anführt.
- 17) Wenn ich den Münchener Raschi-Codex citiere, so meine ich die Handschrift in der Königl. Bibliothek zu München, welche Rabinowitsch für seine Dikd. Sof. benutzt hat; vgl. Band II S. 12.
- 17a) Die talmudische Regel von der vierfachen Bedeutung der Partikel בי hat Raschi mit verschiedenen Schriftstellen näher belegt, in Rosch Hasch. Bl. 3, Gittin 90 (auch Pseudo-Raschi zu Taanit 9) und in seinem Bescheide im Schriftstellen, zugleich mit den von den Tosafot erhobenen Einwendungen, würde ein nützliches Thema für die Auslegung der Schrift bilden.
- 18) Die Worte dort lauten: ויאבק איש עמו שמעתי מר' קלונימוס ויאבק לשון אבוקה Auch im Commentar zum Traktat middoth führt Rosch am Schlusse des 3. Perek 6, 11 eine Erklärung בשם רבי מח.
- 19) In den Ausgaben liest man in Raschi zu Ps. 22, 22 מקרני ראמים עניתני עיתני אשר כגובה ארזים גובהו שלשים ואחר מלכים . Diese Erklärung, wie sie uns vorliegt, ist unverständlich. Wenn man aber Raschi zu Ps. 29, 9. (ממלבים המשולים כעשבי היער אשר כגובה ארזים גובהו nachliest, so erkennt man, dass שלשים ואחד aus der Abkürzung לשון אחר לו, d. h. אלי, missverständlich hervorgegangen ist. In den Handschriften liest man auch wirklich dafür אלי. (Verschiedene andere Verwechselungen von אלי שול או לא weist der Verfasser des ערור לנר gelegentlich nach.)
  - 20) S. Hebräische Bibliographie XI S. 78
- 21) Man hat im Orient dem Raschi-Studium eine ganz besondere Aufmerksamkeit zugewendet. Ich weise nur auf Abraham Bukrat in seinem vortrefflichen Super-Commentar prich in, der aus "den sabbatlichen Vorträgen des Verfassers hervorgegangen ist. M. Alaschkar, Zemach Duran, Levi Chabib u. m. A. haben in ihren Responsenwerken viele Erklärungen einzelner Raschi-Stellen aus dem Schrift-Commentar gegeben.
- 22) Man vergleiche hierfür auch Rabinowitsch in Dikduke Soferim S. 130, wie überhaupt die von ihm nachgewiesenen Varianten für den Raschi-Commentar zu Sebachim.
- 23) In der neuen Wilnaer Talmud-Ausgabe ist noch eine andere Recension des Raschi-Commentars zu Menachoth abgedruckt, deren Verhältnis zu unserer Raschi zu untersuchen wäre.
  - 24) S. הלכות פסוקות ed. Müller S. 64 No. 122.
- 25) So berichtet der Verfasser des Zeda laderech in der Vorrede zu diesem Werke, dass von den Schülern, welche zu den Füssen des productivsten Tosafisten, des R. Jizchak (Neffen des Rab. Tam) sassen, jeder einen besonderen Traktat studierte und sie in ihrer Gesamtheit den ganzen Talmud absolvierten. Ueber das Studium des Jeruschalmi s. Salomo Luria zu Jebamoth C. 7 § 8.
- 26) S. oben S. 4 u. 8. Auch in dem hier (S. 37) abgedruckten Commentar zu Middoth wird der Aruch bereits citiert.
  - 27) S. Responsen des הריי לב I S. 35b II 52d.
- 28) Vgl. noch Literaturbl. der Jüdischen Presse No. 3 S. 12, wo ich dies bereits mitgeteilt und zugleich näheres über den sogen. Raschi-Commentar zu Moed Katan nachgewiesen habe.

- 30) Aus dieser von mir im Magazin II S. 45 mitgeteilten aufschlussreichen Notiz des Cod. 181 de Rossi geht hervor, dass Meïr b. Samuel, Raschi's Schwiegersohn, nämlich der Mann seiner Tochter Jochebed, vier gelehrte Söhne hatte, während sonst nur von drei Söhnen die Rede war. Der vierte, Salomo b. Meïr, ist von mir ohnedies im Magazin I 3 näher nachgewiesen; dessen Bedeutung als Exeget und Grammatiker wie er auch hier אבי הדייקנים genannt wird, hat dann D. Kaufmann im Magazin Jahrg. XIII S. 152 ff. näher begründet.
- 31) Durch eine Vergleichung zweier Copie'n; die eine Abschrift hatte ich vor Jahren angefertigt, die andere verdanke ich der Güte meines Schülers, Dr. Sam. Daiches in Leipzig.
  - 32) Ueber קונטרס s. oben S. 10.
  - 33) פסק, s. auch oben פסע S. 21 zu C. 5 V. 24.
- 34) ln derselben Zeile: מרעתינו; vielleicht soll es aber מרעתו heissen, wie 42, 4 ווהו פירש שמעיה וכתב מדעתו.
  - 35) Fällt weg.
  - 36) S. Rab. in Dikd. Soferim Sz t.
- 37) Die ursprüngliche Einteilung des Psalmbuches in 147 Kapitel führte allmählich zu unserer gegenwärtigen Einteilung in 150 Kapitel. Die Handschriften schwanken hierin, und bieten Abweichungen in den Anfängen verschiedener Kapitel. Wie die Tosafot zu Pes. die 2 Verse, aus denen unser 117. Psalm besteht, als einen selbstständigen Psalm nicht kennen, so auch manche Handschriften. In Cod. Turin No. 151 beginnt der 119. Psalm mit אמא ד׳ החשינה בא וות השינה משום על על על על א לשום 120. mit אשרי תשיפה על על על על על א לשום 149 Kapitel. Ebenso hat Cod. de Rossi No. 33 nur 149 Kapitel, da unser Psalm 115 (לא לעו) mit Ps. 114 zusammengezogen ist. Cod. de Rossi No. 413 hat bei 149 Kapitel Ps. 70 u. 71 zusammengezogen.
  - 38) S. noch Note 29.
  - 39) S. 25 Z. 3 muss heissen 23b מהוסף חמי פסל ולא ממא.
  - מפי המורה הגמרא ומקרא אשר שמע מפי רבו 11 וויא משר המורה הגמרא ומקרא אשר שמע מפי רבו Raschbam, der in seinem Commentar zum 10. Perek des Traktats Pesachim den von ihm abgeschriebenen Commentar des Grossvaters an verschiedenen Stellen erweitert, citiert hier לישמע רבינו מרבו ורבו מפי רבינו גרשום וצ"ל. Gelegentlich sei bemerkt, dass der im Namen des Hauptlehrers Raschi's dort angeführte französische Ausdruck für Jech. 26, 29 in der Schriftstelle selbst mit יויש לועזין erscheint.
  - 42) Die exegetischen Beiträge des R. Menachem hat Dr. S. Poznanski gesammelt, um sie durch den Druck zu veröffentlichen.

- 43) Darauf habe ich bereits früher, im Litteraturblatt zur Jüdischen Presse, Jahrg. I No. 6 hingewiesen und hierbei bemerkt, dass auch der Verfasser des ירוך לבר an mehreren Stellen seines Werkes nähere Belege hierfür beigebracht hat.
  - 44) Fällt aus.
- 45) So muss es auch in Raschi zum 5. Buch Mos. 32,24 heissen. Die Abschreiber haben den Namen des Vaters, der ihnen mehr bekannt war, dafür gesetzt.
- 46) Zwar findet es sich auch im Midrasch Rabba z. St. wie in dem sogen. Geschichtswerk כי הישר ס; allein R. hat beide Werke entschieden nicht gekannt. Der Arzt Dr. J. Preuss, Verfasser verschiedener Abhandlungen zur Geschichte der talmudischen Medicin, weist mich hier auf die (sonst ganz unverständliche) Frage R. Chisda's im jerusal. Talmud Sab. XIV fol. 14d gegen Ende hin: מהו להציל נפש גרול כנפש של קשן. Als Parallelen weist Dr. Preuss noch auf Plinius 36, 1 hin "Wenn ein egyptischer König an Elephantiasis erkrankt, so ist dies populis funebre, weil sie zur Heilung in Menschenblut baden". Dasselbe berichtet von Egypten Marcellus Empiricus de medicam. cap. 19 ed. Cornar. 1536 fol. 130.
- 47) Ich benutze hierfür manche Nachweisungen des R. Mat. Straschun in seinem 77 702.
- על כל מיפה Redensart hat sich in Polen herausgebildet: על כל מיפה (מים; מים משבעה נקיים damit soll betont werden, dass Raschi's oft nur kurz angedeutete Erklärung ein tieferes Eindringen fordert.
- 49) In seinem (wahnwitzigen) Commentar מגיד משרים בעוד בעוד בעוד (Hannover 1851) misshandelte auch Raschi's Auslegung; z. B. וחשך על פני תהום שעל הארץ. s. w. בגמטריא על פני המים שעל הארץ.
- 50) Kunitz in seinem Werke ן יוחאי ב, dagegen Löwinsohn in seinem בית יהורה. S. 110.
- 51) Pardo in דוסרי בער Sota c. 4 fol. 159 b. Uebrigens findet man nicht selten bei Raschi auch die Kenntnis der kabbalistischen Literatur und Definitionen für einzelnes aus derselben, wie Bloch in seiner hebr. Uebersetzung der Biographie Raschi's von Zunz S. 25 b Note 44 verschiedene Beispiele anführt.
- אי דייקנין כולי האי :S. 11b; seine Worte lauten המשמרות כהונה אי דייקנין כולי האי :הא לא הוי תנינין. מכאן מודעה רבא לחכמי דרום אשר מכלים ימיחם לריק ושנותם לבהלה ולעיין לא הוי תנינין. מכאן מודעה רבא לחכמי דרום אשר מכלים ימיחם לומר פסוק הוא כישעיה גם מהכרח דברי הבאי ושקר וכזב מה הכריחו לרש"י ז"ל לפרש כך או לומר פסוק הוא מחר בתלמור אי דייקינן שעושין על התוספות ומה גם שחכמי אשכנז שעושין חלוקין הלא בפירוש אמרו בתלמור אי דייקינן שעושין על התוספות ומה גם שחכמי אשכנז בעומר (כולי האי לא הוי תנינן זכר צריקים S. 105 nach, wie er es zu verteidigen sucht.
- 53) Der Grundgedanke des Midrasch ist, dass die Liebestat für einen Lebenden auch aus unedlen Motiven, wie z.B. um zu schmeicheln, hervorgehen könne, was aber gegen einen Verstorbenen nicht statthaft sei. Raschi erst motiviert es המלום גמול מצפה תשלום גמול המחלים הוא חסר של אמת שאינו מצפה תשלום גמול Mnemonetechnisch wollte dies Jemand im Worte אמת finden, als Abbreviatur von אינו מצפה תשלום.
- 54) Näher erklärt in meinem Buche: Aus dem Leben der deutschen Juden im Mittelalter S. 53.
- 55) Dies hörte ich vor 40 Jahren von meinem sel. Schwiegervater, dem Rabbiner S. M. Struck; später fand ich es durch Dikd. Soferim bestätigt.

- 56) Aehnlich in Raschi zu Jes. 1, 6, wo aber noch zu entscheiden bleibt, ob איל כל הגון oder על כל הגון, so viel als השלשה, zu lesen ist, nämlich auf die drei Bezeichnungen פצע וחבורה ומכה bezüglich.
- 57) Ein Idioticon für Troyes enthält: Grosley: Memoires hist, pour l'histoire de Troyes; 1811.
  - 58) Hierauf machte mich mein College Dr. D. Hoffmann aufmerksam.
  - 59) Nochmals bei Zunz, Literaturg. S. 23.
- 60) Diese höchst seltene Incunabel, welche ich gegenwärtig für die neue Auflage meines Raschi-Werkes benutze, habe ich ans dem Collegio rabbinico in Florenz bereitwilligst geliehen erhalten.
  - 61) S. Jebamoth 24b.

### Berichtigung.

S. 24 Z. 10 lies Achtzehn statt Achtzehner.

## Nachtrag.

- S. 12 Z. 25 Kalonymos bei Jos. Kara zu Hiob 53, 25 ist Kal. b. Jehuda, wie Zunz, Literaturg. S. 257 nachgewiesen hat.
- S. 20 Z. 18 muss statt person in outro: gelesen werden return, als Schluss des aus Psalm 78, 20 angeführten Schriftverses.
  - S. 21 Z. 12-13 muss es heissen מון השנים בשעתם בשעת המון.

Zur Anmerkung 37, in welcher ich die Quelle für das Citat aus Kalir vermisse, erhalte ich von Dr. H. Brody einen klassischen Beleg, der wert ist, dass ich ihn wörtlich hier folgen lasse:

דברי הקליר, המוכאים פה על פי הזכרון ולא על פי הראי והעיון כספר. הם נמצאים בשנוי לשון בסלוק לפרשת החדש (המתחיל "הוא נקרא ראש וראשון") לאמר: יוצמצם שַכִּינָתוֹ בָּתוֹךְ שַעַר הַחָדָש" וכל ימי נצמערתי על המאמר הוה ולא ידעתי לכונו, כי אין לו המשך למה שלפניו גם לא למה שלאחריו. והגה בדקתי במחזורים ישנים ומצאתי במחזור שנדפם בפראג בשנת ת״ן את הנוסח ייִוצַמְצֵם בַּחוֹךְ שַׁעֵר הַחַרַש״, והנוסח הזה נמצא גם במהוורים אחרים ישנים, ומחוכו למדחי שהוסיפו המגיהים והמדפיםים מלת "שכינתו" מפני שלא ידעו למצוא כונת הפיטן. והמפרש שבמחזור הנ"ל כתב בקצרה "ויצמצם בתוך שער וכוי זהו ב"ה" והפיי הזה אינו מספיק למי שמשתוקק לדעת פתרון הדברים על ברון. ועתה הנה נפקחו עיני ואראה, כי יסד הפיטן את דבריו על הירושלמי בערובין פרק הי, המובא בפרושו של רי שמעיי, ונכון א״כ לנקד ייוצמצם בחוף שער הַהָּרָש" והכונה על האור הנוכר לפני זה (ואורם אינו רחוק לדעתי, שגם זה מעות סופר וצ"ל יְוְאוֹרָהּ שַׁבְעָחֵיס וְחָבָּשׁ" והכונה על אור החמה, כי עליו נאמר: ואור החמה יהיה שבעתים (ישעי' ל' כ"ן), ועי"ו יתישב הלשון זיובן הענין הימב הימב, בצרוף מה שאומר עוד שָבְעָחַיִם יִחָדָּשׁ). וכיון שנודע לנו כל זה, יש בידנו לפרש גם את המאמר כָלו: ״שָׁחַיִם כַּשָׁנָה יַתְחַדָּשׁ וִיצִמְצֵם כָּחוֹךְ שַׁצֵּר הָחְדָשׁ״ והכונה שיתחרש האור פעמים בשנה באחד בתקופת תמוז ובאחד בתקופת מבת, ויצְמָצֵם בשער החדש, הוא השער העליון שנקראו לו שבע שמות.

Mit diesem Citat werden die von Zunz, Literaturg. S. 61, nachgewiesenen Anführungen aus Kalir's Compositionen zu ergänzen sein.



# Rechenschafts-Bericht.





## Bericht des Curatoriums.

Auch der diesjährige Bericht muss mit Worten des Nachrufs an ein geschätztes und hochverdientes Mitglied der Verwaltung beginnen. War es im Vorjahre der unvergessliche Rabbiner Dr. Auerbach ל"ל, dessen Heimgang wir beklagten, so berührt es uns nicht minder schmerzlich, dass Herr Rabbiner Dr. Salomon Cohn in Breslau verschieden ist. Anstalt verlor in ihm einen ihrer treuesten Freunde, unlöslich wird mit ihrer Geschichte sein Name verknüpft bleiben. War es doch sein Mund, der die ersten Worte der Weihe in unserer neubegründeten Anstalt sprach, und seit jenem Tage bis zu seinem Tode hat er - in den letzten Jahren als Ehrenmitglied — dem Kuratorium angehört. ihm möglich, mehr als unsern andern Kollegen, auf die Entwicklung des Rabbiner-Seminars Einfluss zu gewinnen, weil er, in Berlin seine Tätigkeit entfaltend, mit dem Begründer und Leiter des Instituts in unausgesetztem Verkehr stand; in allen Kämpfen hat er mit Treue und Festigkeit an der Seite unseres unvergessenen Rektors Dr. Israel Hildesheimer ל"ו gestanden.

Aber noch grösseren Verdienst hat er sich um die Ausbildung unserer Hörer erworben, indem er in unseren Lehrkörper eintrat und in selbstlosester Weise als Dozent für Homiletik fast 25 Jahre wirkte. So hat sich der Verstorbene durch sein Wirken ein dankbares Angedenken beim Kuratorium, Lehrkörper und der Hörerschaft des Rabbiner-Seminars gesichert.

Der Kassenbericht schliesst in diesem Jahre leider sehr ungünstig ab; nach einer Abschreibung von Mk. 2450 für das Hauskonto weist er sogar ein Defizit auf. Eine nicht unbeträchtliche Zahl von Wohlthätern ist uns verloren gegangen. Wir richten deshalb an unsere verehrlichen Mitglieder die Bitte, uns durch Zuführung neuer Freunde in den Stand zu setzen, den grossen und ernsten, an uns gestellten Anforderungen gerecht werden zu können. Unsere Anstalt widmet ihre Dienste der Gesamtheit des Judentums; darum sei auch diese aufgerufen, tatkräftig uns zur Seite zu stehen.

Die satzungsgemäss ausscheidenden Mitglieder des Kuratoriums, die Herren Oberrabbiner M. Hirsch und Herr S. I. Leszynsky wurden wiedergewählt.

BERLIN, 29. März 1903 (1. Nissan 5663).

Das Curatorium.

## Bericht des Rectors über das Studienjahr 1901-02 (5662)

Mit der gegenwärtigen Berichtsperiode hat unsere Anstalt das 29. Jahr ihrer Wirksamkeit zurückgelegt. Sowohl die Lehrthätigkeit als auch die Ordnung der Semester-Prüfungen haben keine wesentlichen Veränderungen erlitten, da die bisher getroffenen Einrichtungen sich als heilsam und zweckmässig bewährt haben. Neu hinzugekommen ist im Sommersemester die Vorlesung: "Einleitung in den Pentateuch". Während bisher die pentateuch-kritischen Fragen zerstreut in den Pentateuch - Vorlesungen behandelt wurden, hat es sich als nothwendig herausgestellt, jetzt durch diese neue Einrichtung alles dahin Gehörige geordnet im Zusammenhange mit möglichster Vollständigkeit und Ausführlichkeit vorzutragen. Möge uns dadurch gelingen, die Glaubenstreuen zu stärken und zu stützen und die Jrrenden mit Kenntnis und Einsicht zu erfüllen, zur Ehre Gottes und seiner heiligen, lauteren und wahrhaften Lehre.

Im vergangenen Jahre haben von uns nach Absolvirung ihrer Examina die מתרות הוראה und Rabbinatsdiplome erhalten die Candidaten: Moses Hoffmann aus Berlin, Camille Bloch aus Oberbronn (Elsass), Dr. Joseph Bloch aus Grussenheim (Elsass), Max Gugenheim aus Saar-Union (Elsass), Dr. Sylvain Lehmann aus Gebweiler (Elsass), Dr. Abraham Schweizer aus Stuttgart und Dr. Heinrich Brody aus Ungvår (Ungarn), Rabbiner in Nachod.

Am 6. Dezember 1901 hatten wir die Freude, einen unserer ältesten Schüler, Herrn Dr. Leo Munk, Provinzialrabbiner in Marburg, zu seinem 25 jährigem Rabbiner-Jubiläum zu beglückwünschen.

Am 26. Dezember 1901 (1. מבת 5662) fand die Entlassungsfeier in der Seminar-Synagoge statt. Nach Recitirung von Ps. 19 und einem von Dr. Josef Bloch gehaltenen halachischen Vortrage über אי מייע האכילת מצה erfolgte eine Ansprache des Rectors und die Ueberreichung der Diplome an die zu Entlassenden. Nachdem darauf Moses Hoffmann im eigenen Namen und im Namen seiner Collegen Abschiedsworte an

seine Lehrer und Studiengenossen gerichtet, wurde die Feier mit der Recitation von Ps. 111 beschlossen.

Am 27. Januar 1902 wurde, wie alljährlich, der Geburtstag Seiner Majestät des Kaisers durch besonderen Gottesdienst in der Seminar-Synagoge gefeiert.

Am 4. Tammus, dem Sterbetage des Begründers und ersten Rectors unserer Anstalt, fand eine Gedächtnisfeier statt, bei der Herr Docent Dr. Wohlgemuth die Gedenkrede hielt, in welcher der Verewigte als "ein Denker, ein Frommer und ein Held" den Hörern zum Vorbild dargestellt wurde.

Leider müssen wir wieder unseren Bericht mit einem schmerzlichen Verlust schliessen, den das Rabbiner-Seminar kurz vor Schluss unseres Berichtsjahres durch das am 22. September erfolgte Hinscheiden des Rabbiners Dr. Salomon Cohn 'x' in Breslau erlitten hat. Der Verblichene war sofort bei der Gründung des Seminars im Jahre 1873 als Grossherzoglich Mecklenburgischer Landesrabbiner von Schwerin ins Curatorium des Seminars eingetreten und hat an dessen Arbeiten bis zum Jahre 1894 als eifriges werkthätiges Mitglied den regsten Antheil genommen, und auch vom Jahre 1894 ab war er als Ehrenmitglied des Curatoriums mit hingebungsvollem Interesse das Gedeihen unserer Anstalt zu fördern bestrebt. Nachdem er als Rabbiner der Synagoge an der Potsdamer Brücke in Berlin seinen Wohnsitz genommen, hatte er in uneigennützigster Weise vom Wintersemester 1878 79 bis zum Sommersemester 1894 die theoretische und praktische Homiletik an unserem Seminar gelehrt. Als einer der vorzüglichsten Meister der Kanzelberedsamkeit hatte er es verstanden, seinen Schülern den rechten Weg zu zeigen, wie man in den gettesdienstlichen Vorträgen Formvollendung mit Gedankentiefe und Gedankenreichthum verbindet und durch das Wort die Gemeinde zu edlen Thaten begeistert. So sind zahlreiche Schüler unserer Anstalt von ihm zu gediegenen Kanzelrednern ausgebildet worden, und es wurde allgemein bedauert, dass er infolge seines leidenden Zustandes im Sommer 1894 genöthigt ward, seine Lehrthätigkeit an unserem Seminar einzustellen. Wie sehr aber sein Herz an unserer Anstalt hing, zeigt noch seine letztwillige Verfügung, in welcher er seine grosse reichhaltige Bibliothek unserem Rabbiner-Seminar überwies. — Bei der Eröffnungsrede am Anfange dieses Wintersemesters nahm der Unterzeichnete die Gelegenheit wahr, den verewigten Rabbiner Dr. Salomon Cohn den Hörern des Seminars als Musterbild vorzuhalten, als einen treuen Glaubenshelden, für den Stellung und Ansehen nicht den geringsten Werth hatten, wenn dieselben ihm in der wirksamen Bethätigung seiner Rabbinerpflichten hinderlich waren, der strengstes Festhalten an unserer alten Ueberlieferung mit gediegener wissenschaftlicher Bildung zu vereinigen verstand und

zu jeder Zeit seinen Schülern als ein väterlicher Berather und Wohlthäter sich erwies. Das Rabbiner-Seminar wird ihm stets ein treues liebevolles Gedenken bewahren. המצביה.

# Lections-Verzeichnis des Jahrganges 1901-1902.

### Der Rector:

(W.-S.) Abth. A: Talmud stat. גיטין aus ניטין I und II; cursorisch איסין X und IV (5 St.)

Abth. B: Talm. stat. סוגיות aus קידושין II; curs. יבטות XII und XV. (5 St.)

Pentateuch-Exegese: Leviticus 1-5 (2 St.)

Ritual-Codices: Repetitonen und Dictate zu הי נדה (2 St.)

Privatissime: ספרא דכורא דנדבה (1 St.)

Halachische Vorträge (1 St.)

In den Ferien סוגיא דמי פירות לשבת הגדול.

(S.-S.) Abth. A u. B: Talmud stat. יבמות aus יבמות III (5 St.); curs. ווו (5 St.) ווו (5 St.)

Pent.-Exegese: Lev. 23-25 (2 St.)

Einleitung in den Pentateuch (1 St.)

Ritual-Codices: אבן העור דיני גימין (1 St.)

Repet. u. Dict. zu שהיטה (2 St.)

Halachische Vorträge (1 St.)

### Dr. Berliner:

- (W.-S.) Jüdische Geschichte des 15. Jahrhunderts.

  Litteratur der methodologischen Schriften zum Talmud und
  Midrasch
- (S.-S.) Jüdische Geschichte: Zeitraum des 16. Jahrhunderts. Litteratur: Quellen und Parallelen für das palästinensische Pentateuch-Targum.

### Prof. Dr. Barth:

(W.-S.) Bibel-Exegese: Abth. A: Die Psalmen. Einleitung, Erklärung von Ps. 1-44.

Abth. B: Ausgewählte wichtige Theile aus Ezechiel. Cursorisch Pentateuch, Genesis c. 49 bis Exod. 35, mit besonderer Benützung des Commentars des programmentars des programments de programments

Hebr. Grammatik: Erster Theil. Laut- und Silbenlehre, Pronomen und Verbum.

Privatissime: Grammatik des bibl. Aramäisch. Lectüre ausgewählter Stücke aus Daniel.

(S.-S.) Exegese: Abth. A: Psalmen (Forts.), Ps. 112—150, 43—63, 104.

Abth. B: Erklärung des Buches Esra. Grammatik des bibl.

Aramäisch. Ausgewählte Stücke des Pentateuchs mit besonderer

Berücksichtigung der Commentare des במשות und מונים.

### Dr. H. Hildesheimer:

(W.-S.) Jüdische Geschichte: Vom Tode des Herodes bis zum Ende des jüdischen Krieges (2 St.)
 Politische Geographie des Westjordanlandes (2 St.)
 Bevölkerungs-Geschichte Palästina's (1 St.)

Topographie Jerusalem's (1 St.)

(S.-S.) Jüdische Geschichte von Esra bis Antiochus Epiphanes (2 St.) Physische Geographie und politische Geographie des Ostjordanlandes (2 St.) Einleitung in die Schriften des Josephus (1 St.)

### Dr. Wohlgemuth:

(W.-S.) Talmud: Abth. C: stat. שבת פרק כירה (5 St.); eurs. בבא קמא פר אבר לכירה (5 St.)

Ritual-Codices: Abth. A u. B מיד הי נדה (5 St.)

Religions-Philosophie: Lectüre u. Besprechung des Buches Kusari von Jehuda ha-Levi (1 St.)

Homiletik: Homiletische Uebungen im Anschluss an die Lectüre des Tanchuma.

(S.-S.) Talmud: Abth. C: stat. פסחים fol. 20—30 (5 St.); curs. ב"ק פי הגוול קמא (5 St.)

Ritual-Codices: Abth. A u. B: הלכות שהיטה (5 St.)

Religions-Philosophie: Lecture des 1. Theils des More Nebuchim (2 St.)

Homiletische Vorträge

der Hörer haben allwöchentlich unter Leitung der Docenten stattgefunden.

Im Studienjahre 1901/02 wurde das Rabbiner-Seminar von folgenden Hörern besucht:

Stud. phil. Alouker, Jankel David, Homel (Russland)

Stud. phil. Aschkenasy, Hersch, Brody (Galizien)

Stud. phil. Auerbach, Moses, Halberstadt

Stud. phil. Blau, Armin, Verbó (Ungarn)

Stud. phil. Brader, David, Ichenhausen

Stud. phil. Cohn, Gustav, Berlin

Stud. phil. Daiches, Sally, Wladislawow (Russland)

Stud. phil. Daiches, Samuel, Wladislawow (Russland)

Stud. phil. Dreyfuss, Heinrich. Uffheim (Elsass)

Stud. phil. Dreyfuss, Lucien, Westhausen (Elsass)

Stud. phil. Frankfurter, Moritz, Holleschau (Mähren)

Dr. Frankfurter, Salomon, Holleschau (Mähren)

\*\*Stud. phil. Frankfurter, Arnold, Holleschau (Mähren)

Dr. Galliner, Siegfried, Deutsch Eylau

\*\*Stud. phil. Gans, Sally, Wreschen

Stud. phil. Gradenwitz, Hirsch, Rawitsch

Stud. phil. Hanover, Sigmund, Wandsbeck

Stud. phil. Joseph, Martin, Berlin

Stud. phil. Josnagrodski, Leo, Priloki (Russland)

Dr. Klumel, Meyer, Widsi (Russland)

Stud. phil. Lange, Markus, Halberstadt

Dr. Lauterbach, Zallel, Drohobitz (Galizien)

Stud. phil. Levy, Arthur, Hochfelden (Elsass)

Stud. phil. Levy, Emil, Hagenau (Elsass)

Dr. Levy, Wilhelm, Berlin

Stud. phil. Mainzer, Moritz, Frankfurt a. M.

Stud. phil. Marmorstein, Arthur, Szenitz (Ungarn)

Stud. phil. Marx, Alexander, Königsberg i. Pr.

Stud. phil. Meyerowitz, Arthur, Coadjuthen

\*\*Stud. phil. Nathan, Max Nathan, Emmerich

Stud. phil. Neuhaus, Leopold, Rothenburg a. F.

Stud. phil. Nischkowsky, Julius, Wongrowitz

Stud. phil. Nobel, Israel, Halberstadt

Dr. Pick, Heimann, Ostrowo

Stud. phil. Rieger, Richard, Szered (Ungarn)

Stud. phil. Rösel, Isert, Rawitsch

Dr. Rosenwasser, Emil, Neu-Sandez (Galizien)

Stud. phil. Salomon, Felix, Breslau

<sup>\*\*)</sup> Ausgeschieden.

Stud. phil. Sänger, Jacob, Mergentheim
Stud. phil. Schwarz, Emil, Strassburg (Elsass)
Stud. phil. Snowman, Henry, B. A., London
Dr. Stein, Isaak, Harburg b. Augsburg
Stud. phil. Sternberg, Leo, Rawitsch
Stud. phil. Weil, Arthur, Hatten (Elsass)
Dr. Weil, Edmund, Erstein (Elsass)
Stud. phil. Wiesel, Heinrich, Tereselpatak (Ungarn)
Stud. phil. Winter, David, Köln a. Rh.

Ausserdem haben noch einige Hospitanten an einzelnen Vorlesungen theilgenommen.

Die S. 5 verzeichneten mit Rabbinatsdiplomen entlassenen Hörer hatten bereits vor Beginn des Wintersemesters 1901/02 Urlaub erhalten, bez. Stellen angetreten und sind daher im vorstehenden Verzeichnisse nicht aufgeführt.

Von den Schülern des Seminars sind berufen worden:

Dr. J. Auerbach zum Rabbiner in Halberstadt.

C. Bloch zum Rabbiner in Sulz u. W. (Elsass).

Dr. J. Bloch zum Rabbiner in Barr (Elsass).

Dr. J. Friedmann zum Rabbiner in Grätz (Posen).

M. Gugenheim zum Rabbbiner in Quatzenheim (Elsass).

M. Hoffmann zum Religionslehrer in Frankfurt a. M.

Dr. S. Lehmann zum Rabbiner in Schirrhofen-Bischweiler (Elsass).

Dr. N. A. Nobel zum Rabbiner des Vereins zur Wahrung jüdischreligiöser Interessen in Leipzig.

Dr. A. Schweizer zum Rabbinats-Vikar zu Veikersheim (Württemberg).

Auch in diesem Jahre haben mehrere unserer Schüler von Vereinen und Privaten ansehnliche Stipendien erhalten, wofür wir hier unsern herzlichsten Dank aussprechen.

BERLIN im Januar 1903.

Dr. D. Hoffmann,

# Rechenschafts-Bericht.

### Einnahmen.

(Geordnet nach § 4 des Statuts.)

	Zum Fonds	Jahresbeiträge M 4
A. Ordentliche Mitglieder.		
		30
M. Ambrunn, München		30
		30
Apolant, Beuthen		30
A. Aron, Kongsberg I. Ir.		30
Bendix Auerbach, Cöln		30
Leffmann Auerbach, Cöln		30
Selig Auerbach Söhne, Berlin	40	
Stadtrath Baer, Frankfurt a. M	40	30
Sam. Baer's Söhne, Halberstadt		30
Wwe. Auguste Bauer, München		50
Felix Benjamin, Beuthen		50
S. Bergmann, Fürth		30
Oscar Berlin, Berlin		50
Commerzienrath Bernheimer, München		45
Samuel Bielefeld, Cöln		
H. Birnbaum, Cassel		30
Geh. Sanitätsrath Dr. J. Blumenthal, Berlin	į į	30
Aron Böhm, Graudenz		30
J. M. Böhm, Brieg		36
Rabb. Dr. M. Cahn, Fulda		30
Dir. Alfred Calmon, Hamburg		50
Eduard Cohen, Frankfurt a. M		100
Wwe. E. Cohn, Berlin		30
Gustav Cohn, Hamburg		30
Rabb. Dr. J. Cohn, Rawitsch		30
M. Cohn, Rawitsch		50
Uebertrag	40	941

Zam Fonds			
Uebertrag	40	941	
J. Dorn Söhne, Berlin	40	30	
Isidor Dülken, Cöln a. Rh.		30	
Gebr Durlacher Hamburg		50	
M K Elias n Sohn Cassel		75	
Gebr. Durlacher, Hamburg		60	
Leonhard Emanuel, Cöln		30	
Jacob Ettinger, Umann		100	
Emanuel Ettinghausen, Frankfurt a. M		30	
Ettlinger u. Wormser, Carlsruhe i. B		100	
Philipp Falls Braslen		30	
Philipp Falk, Breslau		50	
Amson Feuchtwanger '7', Fürth i. B.		30	
J. L. Feuchtwanger, München		75	
M D 11 O 1 1 · D		30	
		30	
Leopold Fischer, Linden bei Hannover		30	
Max Fischer, Hannover		40	
Siegmund Fränkel, München		30	
		60	
Ph. Friedländer, Berlin		30	
S. Friedländer, Halle a. S		30	
Max Fuchs, Breslau		30	
Josef Fulda, Mainz		30	
Herm Fürther, München		51	4()
D. Gestettner, London L. 2.10 =		30	4()
Jacob Goldberg, Cassel		30	
Heim. Glaser, Zabrze		30	
Leeser Goldhaber, Danzig		30	
D. Goldschmidt, Frankfurt a. M		50	
J. u. S. Goldschmidt, Frankfurt a. M		30	
Albert Goldstein, Königshütte		50	
David Goldstein, Beuthen OS		30	
Max Goldstein, Kattowitz		50	
Siegmund Goldstein, Beuthen		30	
H. Greifenhagen, Berlin			
Gebr. Grumach, Berlin		50 30	
J. Grünfeld, Kattowitz		_	
S. Grünfeld, Beuthen		30	
S. Guldmann, Nürnberg		1	
Herm. Gumpertz, Hamburg		30	
Leopold Gutmann, Beuthen		30	
Simon Gutmann, Beuthen		30	
L. H., Frankfurt a. M		100	
Isaak Haase, Breslau		30	1
Max Hackenbroch, Frankfurt a. M		(50)	-
Uebertrag	40 -	2782	40

	Zum Fonds M. 3	Jahresbei M	träge 1
Uebertrag	40 -	2782	40
Wilhelm Hackenbroch, Frankfurt a. M		60	
E. Hamberg, i. F. L. Behrens & Comp.,			
		80	
Hamburg		30	
S. Harburger, Berlin		30	
M. Harmelin, Leipzig		30	
J. M. Hartig & Co., Hamburg		30	
Commerzienrath Heichelheim, Giessen	50		
Dr. Paul Heimann, Breslau	50		
Frau Dr. H. Heinemann, Frankfurt a. M		30	
Marcus Heinemann, Lüneburg		30	
Albert Helfft, Berlin		30	ļ
Moritz & Jos. Hess, Cassel		30	
Herm. Heymann, Altona		30	
Maximilian Heymann, Berlin		30	
Aron Hirsch & Sohn, Halberstadt		300	l I
Gustav Hirsch, Berlin		30	
Herm. Hirsch, Hamburg		30	
Oberabbiner M. Hirsch, Hamburg		30	
Rechtsanw. Hirschberg, Breslau	30		
Julio Hirschmann, Hamburg		50	
Martin Hirschmann, Frankfurt a. M.		30	
Rabbiner Dr. M. Horovitz, Frankfurt a. M.		30	
Alphons Jacobson, Leipzig		<b>5</b> 0	
John Jaffé Nizza		50	
John Jaffé, Nizza		30	
Hermann Joelsohn, Berlin		30	
Julius Joelsohn, Berlin		30	
Jüdische Gemeinde Wreschen	1	30	
Ad. Kaiser, Zabrze		30	
Julius Kalmus, Berlin		30	
A. Katzenstein, Bodenwerder		30	
Katzenstein & Benjamin, Frankfurt a. M.		30	
Leopold H. Kaufmann, Frankfurt a. M.		30	
Gebr. Klau, Frankfurt a. M		30	
C. Knoller, Berlin		<b>5</b> 0	
M. Knoller, Berlin		50	
Jacob Kramer, Fürth		150	
Max Kulp, Frankfurt a. M.		60	
Sara Vuln Frankfurt a M	}	30	
Sara Kulp, Frankfurt a. M Rafael Landauer, München		50	1
Tagarra Broth London T. 10 -		203	
Lazarus Broth, London L. 10 = Professor Dr. Leeser, Heidelberg		60	
Zach, Lehrburger, Copenhagen p. 1900 u. 1902		60	
Lach, Lenrourger, Copenhagen p. 1300 u. 1302		, 50	1

	Zum Fonds M. &		Jahresbei <i>M</i>	trage &
Uebertrag	150		4765	40
Carl Leipziger, Breslau			30	
S. J. Leszynsky, Berlin			30	
Dr. B. Levy, Hamburg			60	
N. Levy, Altona			30	
A. J. Lewin, Königsberg			30	
G. Löwenberg, Berlin			75	
Leopold Mainz, Berlin			30	
Liebmann Mainz, Frankfurt a. M			30	
Sally M. Mainz, Hamburg			30	
Samuel Mainzer, Mannheim			30	
Gehr. Mannheimer, Beuthen			40	
			30	
M. Mark, Breslau			i	
Georg Marx, Königsberg			100	
Herm. Marx, Königsberg			30	
Gebr. Marx, Paris Fr. 40 =			32	
H. Marzinsky, Berlin			30	
Mauer & Plaut, Cassel			100	
Mauer & Plaut, Cassel			30	
Rudolf Mayer, i. F. Mayer & Müller, Berlin			40	
Dr. E. Merzbacher, München			30	
Emil Meyer, Hannover			200	
Joel Meyer, Berlin			45	
Julius Meyer, Berlin			30	
Julius Meyer, Berlin			30	
Wwe. Meyersohn, Berlin	1		30	
Sally Meyerstein, Hannover			50	
Siegmund Meyerstein, Hannover			50	
F. D. Mocatta, London L. 5 =			101	65
A J Moeller Altona			30	00
A. J. Moeller, Altona			30	
N. N., Frankfurt a. M	30		30	
N. N., Paris Fres. 200 =	50		160	
A Namel Council	40		100	
A. Nagel, Cassel	***		90	
M. Nathanson, Berlin			30	
Isidor Neuburger, München			50	
M. Neufeld & Comp., Berlin			30	
J. Neumann, Breslau			30	
Wwe. S. Nothmann, Beuthen			30	
Baruch, Nussbaum, Frankfurt a. M			30	
Consul. J. Ollendorf, Breslau			30	
H. N. Oettinger, Hamburg			30	
Lincoln Menny Oppenheimer, Frankfurt a. M.	50			
Wwe. J. Pakscher, Berlin			30	
Frau R. Pappenheim, Frankfurt a. M			30	
Uebertrag	270		6679	05

	Zum Fonds	Jahresbeit <i>M</i>	rlige
Uebertrag	270 -	6679	05
Dr. H. C. Plaut, Hamburg		100	
Ploni hen Ploni, Paris		30	
Jacob L. Posen Wwe., Frankfurt a. M.		30	
Lazarus Posen Wwe., Berlin		30	
Dr. J. Preuss, Berlin		30	
Moritz Rau, Fürth		30	
Jacob Reis, Hamburg		30	
Jacob Reis, Hamburg	40	1	
Isidor Rosenblüth, Berlin		30	
Rosendahl & Comp., Hamburg		30	
Moritz Rosenthal, Beuthen		30	
Georg Rosenzweig, Cassel		75	
H. Rothenstein, Berlin		30	
Baron Ed. von Rothschild, Paris Fres. 2000		1630	43
Frau Baronin E. von Rothschild, Paris		2400	
David Ruben, Hamburg		30	
Gebr. Rubensohn, Cöln		30	
Emil Sachs, Breslau	50		
J. M. Saizeff, Kiew 25 Rubel =		54	
W Sanarbach Paris 100 Fres.		80	
W. Sauerbach, Paris 100 Frcs. = Jos. Schames, Paris Frcs. 50 =		40	
Louis Schaps, Breslau	50		
J. Schaye, Breslau	30	Į.	ļ
Rechtsanwalt Schüler, Gleiwitz		50	
M. Schüttenberg, Beuthen		30	
J. A. Schwarzschild Söhne, Frankfurt a. M.		30	
E. u. I. Schweisheimer, München		50	
Henry Seligmann, Frankfurt a. M		50	1
Jacob Sichel, Frankfurt a. M		200	
Siegfried Silberstein, Kattowitz		30	
Alk Simon Coln		75	
Alb. Simon, Cöln		50	
		30	1
H. Stein, Berlin		30	
Professor Dr. L. Stein, Bern		80	-
Steindecker Frères, Paris 100 Fres. = .		30	ļ
Synagogenältester Emanuel Stern, Fulda .		30	
Josef Stern, Cöln	50		
A. Sternberg, Breslau	30	30	1
Jonas Sternberg, Königshütte		40	1
Wwe. Abr. Strauss, Carlsruhe i. B		$\frac{40}{32}$	
A. J. Strauss, Paris Fr. 40 =		30	
B. Strauss, Berlin		30	1
Josef Strauss, Berlin		30	
M. A. Strauss, Carlsruhe i. B.	1 100		1 10
Uebertrag	g  490   —	12375	48

Z		nds	Jahresbeitra M.	
Uebertrag	510		13863	31
Abr. Auerbach, Cöln,			7	<b>50</b>
Aron Auerbach, Hamburg			15	
Rabb. Dr. Auerbach, Halberstadt		1	10	
Kgl. GenCons. Auspizer, München		l	20	
A. Austerlitz, Giessen			5	
M. Baier, Breslau	1		15	
Jos. Baenger, Kattowitz		- 1	10	
J. Baer, Berlin	1	- 1	7	50
Bär & Wetterhahn, Giessen		1	5	
Rabbiner Dr. Osc. Baehr, Prenzlau			5	
Professor Dr. J. Barth, Berlin			10	
Herm. Barth, Zürich		1	20	
Victor Barth, Zürich	1		20	
Moritz Bass, Frankfurt a. M			10	
David Bauer, Frankfurt a. M		1	20	
L. Bauer, Frankfurt a. M			10	
Lipmann Bauer Erben, Mannheim			20	
Moritz Bauer, Frankfurt a. M		- 1	15	
Louis Becker, Berlin	<b>!</b>		20	
M. Bender, Frankfurt a. M		- 1	10	
Nathan Bendheim, Altona		i	$\frac{10}{20}$	
Gebr. Benditt, Fürth			25	
Bernh. Benjamin Wwe., Frankfurt a. M.			10	
J. Benjamin, Cöln a. Rh			7	50
Louis Benzian, Hamburg			20	00
			20	
L. Berlin i. F. Kann, Nürnberg, pro 1901 u. 1902			$\frac{20}{20}$	
Jacob Berliner, Hannover			$\frac{20}{20}$	
Jos. Deriner, Hannover	' <b> </b>		15	
Is. Beyersdorfer, München	·		15	
Julius & Guido Bier, Frankfurt a. M.			10	
Jos. Birk, Sterbfritz	·		1	
B. Birkenruth, Fulda	·		10	
Gebr. Birnbaum, Frankfurt a. M.	·		10	
C. Blach, Mannheim	•		10	
L. Bloch, Zürich 20 Fres. =	•		16	
Gebr. Blumenthal, Rennertehausen			20	ļ
Jacob Blumenfeld, Leipzig Rabbiner Dr. Ad. Blumenthal 57, Ratibor	•	1	10	! 
	•		10	
Blumenthal, Halle a. S	·		5	
H. Blumenthal, Cassel	•		15	
Louis Bock, Kattowitz	.	İ	5	1
Commerzienr. Bodenheim, Cassel	.		25	
Carl Bodenheimer, Darmstadt	.		15	
Herz Bodenheimer, Mannheim	.	1	20	
Uebertra	g 510		14471	81

	Zum Fonds		Jahresbeiträge M. &	
S Bodenhaimer Damed I	510		14471	81
S. Bodenheimer, Darmstadt			10	
Synagogenr. Bodenheimer Mannheim	1		15	
Victor Bodländer manne i	1		15	1
Julius Bodenstein, Berlin Victor Bodländer, Tarnovitz Gebr. Böhm. Beuthen	1		10	1
Rabbiner Dr. 1 Rond: W.	1		20	
Gebr. Böhm, Beuthen Rabbiner Dr. J. Bondi, Mainz N. Bonne, Nürnberg			10	1
N. Bonne, Nürnberg Wilh. Borinsky, Zabrze O.S.  Josef Bottenwisser Employer M.	1		10	
Josef Bottenwieser, Frankfurt a. M.		- 1	20	1
M. Braunschweiger, Altona Julius Brilles ber Mannet		ı	10	1
		- 1	20	1
		- 1	6	
Sally Brilles, Berlin Jacob Büchenbacher, Fürth Consul Budge, Frankfurt a. M.	1	- 1	20	
Consul Budge, Frankfurt a M	1	- 1	10	
	1	- 1	10	
B. Buff, München			15	
B. Buff, München Louis Burchard, Halberstadt Dr. med. Burchard Hamburg			10	
			10	
	1	- 1	10	
w. Durack, Memer	1		20	
		-	5	
G. Buxbaum, Bamberg Anselm Cahn, Hatten i. E.			10	
Anselm Cahn, Hatten i E	1		10	
Herz Cahn, Mainz		- 1	10	
M. Cahn, Frankfurt a. M.			20	
Herz Cahn, Mainz  M. Cahn, Frankfurt a. M.  Moise Cahn, Strassburg i. E.  C. Callmann, Hamburg		- 1	15	
L. Callmann, Hamburg		- 1	10	
	1	- 1	15	
orice Carrenacii, Frankfirt a M			10	
Carlebach Inhack		- 1	10	
			7	50
Chaim & Olitzky, Berlin			6	
Chaim & Olitzky, Berlin  B. Citron, Berlin  erm, van Cleef, Coln a, Ph.	ĺ	- 1	10	
			10 15	
ado van Oleel. Com a Rh			10	
idu id. Vall Uleel Emaan			5	
		- 1	20	
~~~ Inc. Dr. A. Colli Ichanhanaan i D		- 1	20	
"C. A. Com, Frankfort a M		- 1	20	
nno Conn. Tarnowitz		1	10	
Cohn, Warburg			10	
N. Cohn, Königsberg			5	
x Cohn, Königsberg			15	
rmann Cramer, Frankfurt a. M.			20	
Uebertrag	510   _			

	Zum Fonds	Jahresbeiträge
Uebertrag	510 -	15021 31
H. Daniel, Breslau	10	
L. Dannhauser, München		20
Rabb. Dr. David, Düsseldorf		10
Carl Em. Dessauer, Bamberg		15
Commerzienr. Siegmund Dessauer, Bamberg		15
M. Dresdner, Beuthen		15
Wwe. Josef Dülken, Cöln a. Rh		10
Isaac Dreyfuss, Frankfurt a. M		20
A. Dzialoszynsky, Berlin		20
Simon Eger, Königsberg i. Pr		10
Dr. Heinrich Ehrentreu, München		10
Elias Ehrlich, Kattowitz		6
Herm. Eichelberg, Marburg		10
M. Eichelberg Nachf., Marburg		10
Wwe. Eichbaum, Bamberg		10
Ww. W. Einstein, Nürnberg		10
Frau Helene Eisenheimer, Schweinfurt		5
Jacob Emanuel, Frankfurt M		20
Isr. Emmrich, Rhina		10
Director Emmrich, Beuthen		10
Leopold Engelbert, Cassel		10
Rechtsanwalt Epstein, Kattowitz OS		15
	1	10
Aron Ettlinger, Mannheim		10
Jul. Ettlinger, Mannheim	<b>i</b>	18
Raph. Ettlinger, Frankfurt a. M		15
S. Federlein, Hannover		15
Josef Feistmann, Fürth		20
Bernh. Feith, Mannheim	1	
Max Feldstein, Cassel		20
Is. Felsenstein, Leipzig		25
Wolf Felsenstein, Königsberg	<b>!</b>	10
J. W. Fernbach, Berlin		6
Dr. August Feuchtwanger, München		12
E. Feuchtwanger, München		20
Louis Feuchtwanger, München		20
Siegmund Feuchtwanger, München		20
Advokat Moise Finzi, Florenz	10	10
H. Fiorino, Cassel	10	
Herrmann Fischer, Kattowitz		20
M. Fischer, Zabrze OS		10
L. Fleischhaker, München		10
Salomon Forchheimer, Nürnberg		15
Frank & Wolfsohn, Paris Fres. 20		16
E. Fränkel, Königshütte OS		6
Uebertra	g 530 -	<b>—   15590   31</b>

	Zum Fonds M. &	Jahresbei M	träge &
Uebertrag	530 -	15590	31
Gustav Fränkel, München		20	
Maurermeister J. Fränkel, Berlin		15	
Martin Fränkel, Breslau	20	1	
Frau Fränkel, Copenhagen Kr. 20 =		22	40
Dr. med. L. Fränkel, Copenhagen 15 Kr		16	80
Rechtsanw. Dr. E. Fränkel, München		15	
Heinrich Fränkel, München		20	
Numa Fränkel 5", Copenhagen pro 1900.		20	
Ferdinand Freudenstein, Frankfurt a. M		5	
H Freudenthal, Breslau		10	
Dr. Max Freudenthal, Breslau		10	
Frau Freuer, Königshütte		20	
David Freund, Breslau		5	
Nathan Friedeberg, Breslau		20	
Arnold Friedenstein, Beuthen		20	
Isidor Friedländer, Breslau		20	i
Simon Friedländer, Breslau		20	
S. Friedländer, Kattowitz		10	
Jacob Fröhlich, Gleiwitz		15	
S. Fröhlich, Cassel		15	
Lissmann Fürth, Frankfurt a. M		20	
Theodor Fürth, Frankfurt a. M		20	
Max Gassmann, Gleiwitz		10	,
B. Gänsler, Berlin		10	
Alfred Geiger, Frankfurt a. M		10	1
Wwe. Gift, Nürnberg		10	
J. Ginsberg, Berlin		25	
S. Glass jr, Beuthen		5	
Amtsgerichtsrath Glogauer, Tarnowitz		10	
M. Goldberg, Karlsruhe		20	
Goldenberg & Marcus, Giessen		10	
Jacob Goldberger, Nürnberg pro 1901 u. 1902		20	
A. Goldschmidt, Berlin		10	
Jacob Goldschmidt Hamburg		20	
Jos. M. Goldschmidt, Copenhagen		5	
Levy Goldschmidt, Frankfurt a. M		10	
Wwe. L. B. Goldschmidt, Frankfurt a. M.		15	
Seligm. Goldschmidt, Hamburg		20	
Wwe. Wolf Goldschmidt, Dornach i. E		5	
Eugen Goldstein, Kattowitz		20	
Heymann Goldstein, Beuthen		$\begin{array}{c} 20 \\ 25 \end{array}$	
Paul Goldstein, Königshütte		23	
Grossier S. Goldstein & Sohn, Copenhagen		40	
pro 1900 u 1902 · · · · · ·	5.50		P= -4
Üebertrag	550 -	16249	51

	Zum Fonds		Jahresbeiträge ************************************		
Uebertrag	550 _	16249	51		
Director Gombrich, Nürnberg		5			
Marc. Gottlieb, Fulda	.	6			
J. Gradnauer, Berlin	.	20			
D. Greif, Fulda	.	10			
Simon Graetzer, GrStrehlitz		20			
Landrabbiner Dr. Gronemann, Hannover		10			
Jondof Griesmann, Nürnberg		10			
Nathan Grünebaum, Brückenau		10			
J. Grünewald, Giessen		10			
L. Grünfeld, Beuthen	'	20			
0 0 0 1 1 0 001 D		1			
S. Grünpeter, Oberheiduck		5			
W. Grünpeter, Kattowitz	·	5			
In II Commond Doubban	'	25			
Ing. H. Grünwald, Beuthen H. Grünwald, Zabrze		15			
H. Grunwald, Zabrze		10			
Gebr. Grawe, Lodz		10			
Sally Guggenheim, Berlin		20			
Heinrich Guggenheimer, München		12			
Sylvain Guggenheim, Frankfurt a. M		20			
Rechtsanw. Dr. Guthauer, Zabrze		20			
Isidor Guttmann, Ratibor		15			
Löbel Guttmann, Beuthen		10			
Guttmann, Zürich		20			
Hartwig Haarburger, Hamburg		5			
Meyer Hahn, Rhina		15			
Meyer Hahn, Rhina		10			
Raphael & Hähnle Hahn, Cassel		10			
Salomon Hahn, Halle a. S		10			
Adolf Hanauer, Frankfurt a. M.		10			
Dir. Eugen Händler, Zabrze		20			
Dir. S. Händler, Zabrze		$\frac{20}{20}$			
Marcus Haarburger, Altona		5			
J. Hausdorf, Zabrze		1			
B. Hausmann, Breslau		15			
		20			
W. Hausmann, Königshütte		5			
Jac. Hecht, Cassel		25			
Samuel Hekscher, Hamburg		20			
Emil Heimann, Schweinfurt		10			
D. Heinemann, München		20			
B. Heinemann, München		6			
Levi Heinemann sen., Cassel		10			
Dr. jur. Siegmund Held, Nürnberg		20			
M. Helfft, Halberstadt	.00	10			
G. Henschel, Rybnik		10			
Uebertrag	5 550 -		51		

	Zum Fo	Zum Fonds M. &		Jahresbeiträge ### #################################	
Uebertrag	550		16833	51	
			20		
Moritz Hermann, Königsberg i. Pr		1	20		
D. Herz, Berlin			12		
Herzfeld & Co. Nürnberg pro 1901 u. 1902	l		20		
H. J. Hes, Papenburg			6		
Herm. Hess, Giessen		1	5		
Siegmund Heussinger, Schweinfurt			5		
Aron Hildesheimer, Halberstadt			20		
Gustav Hildesheimer, Hannover	1	1	20		
Albert Hildesheimer, London			20		
Dr. H. Hildesheimer, Berlin	1	1	15		
Dr. Meier Hildesheimer, Berlin			20		
Moses Hildesheimer, Berlin		1	10		
Wwe. Meyer Hirsch, Schweinfurt		1	5		
Moritz Hirsch, Mannheim			15		
Justizrath Dr. N. Hirsch, Frankfurt a. M.			10		
Dr. med. R. Hirsch, Hamburg			5		
Dr. Sal. Hirsch, Hannover			10		
S. Hirsch, Wandsbeck			6		
Joseph Hirschberg, Berlin			15		
Z. Hochschild, Frankfurt a. M.			20		
K. Höchster, Mainstockheim	1		5		
Mendel Hoffmann, Breslau			20		
J. Holzinger, Fürth	1		25		
J. & S. Horowitz, Berlin			15		
I laffé Hannover	·		10		
J. Jaffé, Hannover S. Japhet, Berlin	1		20		
Frau Dr. Joel, Lübeck	·		6		
Moritz Josef, Halberstadt	.		15		
R Josef Rorlin	·		10		
B. Josef, Berlin Leo Isaak, Frankfurt a. M.			10		
C. Israel, Berlin			20		
C. Israel, Berlin Jüdische Gemeinde, Lübeck			20	ì	
Rabbinar Dr. Kahn Wisshadan			20		
Rabbiner Dr. Kahn, Wiesbaden	•		10		
Dr. Kaiser, Königshütte	.		10		
M. Kaiser, Zabrze	•		8		
Maier Kamm, Fulda	•	1	15		
H. Kann, Hannover	•		15	į	
Herm. Karger, Breslau	•		10		
Jos. Karpf, Fulda	-		15		
Rabbiner Dr. Kaatz, Zabrze			10		
D. Katz, Schlüchtern		•	20		
S. Katz, Hannover	•		1	i	
Sim. Katz, Rhina	•		5	i .	

		Zum Fonds		Jahresbeiträge M. &		
Uebertr <b>a</b> g		<b>55</b> 0	-	17426	51	
Sam. Katzenstein II, Rhina	.			5		
Ignatz Kaufmann, Frankfurt a. M	.			18		
L. Kaufmann, Mannheim				20		
Siegmund Kaufmann, Mannheim	.			5		
Commerzienrath M. P. Kirchdörfer, Münche				10		
Heinrich Klemann Kattowitz				12		
Fabrikbes Kleczewsky, Gleiwitz	.			10		
D. A. Klopper, München				15		
J. Klugmann, Nürnberg				10		
Aron Kober, Breslau				20		
Josef Kober, Breslau				20		
Wilh. Kober, Breslau				20		
Jul. Kochmann, Zabrze				$\begin{bmatrix} 20 \\ 20 \end{bmatrix}$		
M. Koplowitz, Berlin	.			10		
Sally Koranski, Karlsruhe i. B.				10		
S. Kosterlitz, Zabrze	.			- 1		
Dahbinar Dr. Vottale Hamburg v. U.				20		
Rabbiner Dr. Kottek, Homburg v. H.				10		
Wwe. Amalie Künstler, Nürnberg				10		
E. Kusznitzky, Gleiwitz	.			10		
Albert Landauer, München	$\cdot$			20		
Commerzienrath Jacob Landsberger, Berlin				15		
Josef Lang, Markirch i. E				20		
Ph. Lasch, Halberstadt	.			10		
J. Lasdun, Königsberg i. P.				20		
G. Lauchheimer, Munchen	. 1			20		
Leo Lazarus, Cassel				25		
Herm. Lehmann, Frankfurt a. M.				10		
S. Leiter, München				20		
Ignatz Leitner, Wiesbaden A. Leschnitzer, Tarnowitz	.			10		
A. Leschnitzer, Tarnowitz	.			10		
Louis Leseritz, Iserlohn	. 1			10		
Carl Levi, München				15		
Gebr. Levi, Hannover				6		
Max Levy, Breslau				20		
Marcus Levinger, München				6		
Arthur Levy, Berlin				10		
David Levy frères, Strassburg				15		
Benas Levy, Berlin				10		
Gustav Levy, Stettin				5		
Josef Levy, Berlin	. [			10		
A. Lewandowsky, Hamburg				15		
	.			5		
Frau Lichtenstein, Wiesbaden	•			6		
				22	40	
Ad. Lewin, Copenhagen 20 Kr.	•				40	
Uebertr	ag	550		18016	91	

	Zum Fonds M&		Jahresbeiträg M &	
Isidor H. Lewin, Zabrze H. Lewin, Berlin Moritz Lewin, Frankfurt a M	550		18016	91
Isidor H. Lewin, Zabrze			10	
H. Lewin, Berlin		ĺ	10	
			10	
M. Lewinsky, Copenhagen pro 1900 n. 1902			50	
Herm. Lewithan, Königsberg i. Pr.			20	
Frau S. Licht, Berlin			$\frac{20}{20}$	
M. & F. Liebhold, Heidelberg			20	
J. Lindenberg, Berlin Ww. J. Lipstein, Berlin			10	
Ww. J. Lipstein, Berlin			20	
Rabbiner Dr. J. Löb, Emden			10	
Adolf Löwenheim, Tarnowitz			10	
Rabbiner Dr. Löwenstein, Mosbach	i			
Gebr. Löwenstein, Königsberg			5	
Simon Löwenthal, Berlin	i		10	
Rabb. Dr. Loewenthal, Tarnowitz			15	
N M Fulda	İ		10	
N. M., Fulda Gebr. Maier, Heidelberg			5	
Ranno Mainzon Mannhoim			20	
Benno Mainzer, Mannheim			15	
Sally Mainzer, Frankfurt a. M.			10	
D. I. Manager C. 1	20			
J. Mamlock, Breslau B. L. Marcus, Copenhagen 20 Kr.	22	20		
margoninsky, Copenhagen 20 Kr.			22	40
Isaac Marx, Frankfurt a. M.			15	
J. K. Marx, Frankfurt a. M.			10	
Lazar Marx, Munchen			25	
Michael Marx, Bibrich			5	
nabolier Dr. Marx, Darmstadt			15	
Samuel Marx, Munchen			20	
Samuel Marx, Bibrich			20	
L. Matthiassohn, Hamburg			10	
L. Matthiassohn, Hamburg Karl Melchior, Copenhagen 20 Kr.	i		22	40
I milipp mendel, mannneim			10	
ww. A. Merzbach, Frankfurt a. M.			10	
Mor, Merzbach, Berlin			10	
Frau Aron Meyer, Berlin			15	
Mor. u. M. Meyer, Halberstadt H. J. Meyer Söhne, Halberstadt			20	
H. J. Meyer Söhne, Halberstadt			10	
Jul. Meyer, Halberstadt			10	
Dr. E. Meyer, Mühlhausen i. Els.			5	
Jaques Meyer, Mühlhausen i. Els.			$\frac{3}{20}$	
Josef Meyer, Berlin	1		10	
Max Jonas Meyer, Darmstadt			$\frac{10}{20}$	
Ph. Meyer, Emden				
Rabbiner Dr. Seligmann Meyer, Regensburg			5	
			10	
Uebertrag	592	20	18616	71

			Zum For <i>M</i>	ds &	Jahresbeit M.	räge &
Ueb	ertrag		<b>5</b> 92	20	18616	71
Max Michael, Frankfurt a. M	• •	.			5	
Max Michaelis, Berlin		.			10	
Max Michaelis, Berlin		.			6	
Emil Moos, Gailingen		.			5	
Emil Moos, Gailingen Otto Morawsky, Beuthen		.			15	
Louis Mosbacher, Cassel		.			20	
Leo Moritz, Mainz		.			20	
J. Z. Mosbacher, Nürnberg					10	
Hermann Müller, Rybnik		.			10	
M Münzer Zahrze		.			10	
M. Münzer, Zabrze Rabb. Dr. E. Munk, Berlin .					20	
M. L. Munk, Cöln					10	
N. N., Fulda					5	
N N München					10	
N. N., München		1			5	
N. N., Frankfurt a. M		.			20	
N. N., Frankfurt a. M			20			
		1	0		10	
N. N., Zabrze		1	16		10	
N. N., Paris Fres. 20		.	10		10	
Wwe. Nagel, Cassel		.	l		20	
Friedm. Neter, Bentheim i. H					20	
M. Neu, Darmstadt Josef Neuburger, Fürth						
Josef Neuburger, Fürth		.			20	
Moritz Neuburger, Nürnberg		- 1			25	
Emil Neustatter, München		.			6	
Frau Eva Nothmann, Gr. Strehlitz					6	
Julius Nothmann, Kattowitz		.			20	
Abraham Nussbaum, Fulda					5	
Wwe. Adelheid Nussbaum, Schlüch					5	
Bon. Nussbaum, Frankfurt a. M.					6	
1. Nussbaum, Oschersleben		.			15	
S. J. Offenbacher, Fürth					10	
Ad. Olchowsky, Zabrze		.			10	
Max Hirsch Oppenheim, Frankfurt	a. M.	.			20	
Salomon Oppenheim, Fulda				i	5	
Oppenheimer frères, Fres. 30					24	ļ
J. Osterweil, Berlin	• •	1			10	
Lazar Perl, Beuthen	• •	.			15	
D. Porlobore Rorlin					6	
D. Perleberg, Berlin					10	
M. Perlmann, Königsberg	· · ·	.			10	1
David Persicaner, Kattowitz		. [			10	
J. Pfeffer, Giessen		.			10	
Theodor Pincus, Tarnowitz		. [		1	10	
Ad. Pinczower, Zabrze		·		<del>                                     </del>		1 ~
	Ueberti	rag [	628	20	19115	7

	Zum F	Zum Fonds Jahresbeit  M. 3 M.		iträge 1	
Uebertrag	628	20	19115	71	
Salomon Pinette, Königsberg i Pr	0.20		10	'1	
			15	ĺ	
Calman Plaut, Cassel Leopold Plaut, Cassel Wolf Plaut, Wehrda Gehr Pollack Breeley	10		10		
Leopold Plaut, Cassel	1(/		15		
Wolf Plaut, Wehrda			5		
Signal Louis Diesign			20		
AQ. Pollack. Zahrze					
Frau Hulda Pollak Zahrzo			15		
max I onak, Zabrze			10		
in the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of the state of th			15		
A. Prager, Rybnik Lipmann Prins, Frankfurt a. M.	j		17		
Lipmann Prins, Frankfurt a M	1	i	10		
Frau Hermine Rapp, Frankfurt a. M.	i		15		
Michael Rapp, Frankfurt a. M.		- 1	12		
Dr. R. Rau, Berlin	}	ı	10		
Josef Rechnitz, Beuthen	1	Ì	20		
S. Redelheimer, Halberstadt		ĺ	15		
Adolf Reichenbach, Quedlinburg			10		
Ludw. Reichenbach, Halberstadt	1	ı	9		
Moritz Reichenbach, Halberstadt		Į	10		
H. Reiling, Mainz		- 1	5		
Salo Reinach Cassal			15		
Salo Reinach, Cassel		ľ	10		
Sabrikant Adolf Reiss, Heidelberg		- 1	10		
Direktor Reiss, Frankfurt a. M		- 1	10		
Inrita Riosa Runda		[	20		
A. Riess, Zürich  Ioritz Riess, Bunde		j	10		
Frau Caroline Ritter, München R. Robinsohn, Frankfurt a. M.		j	20		
Sorm Poor Ct. I. S. M.		- 1	10		
liegm. Roos, Strassburg		- 1	20		
TOTHIAND D. RUSCHAII. Winnchen			20		
or. med. Rosenbaum, Frankfurt a. M.			20		
1601. RUSEIDAUM, Glessen		- 1	10		
			5		
obert Rosenberg, Halle dolf Rosenblatt, 54, Regensburg Rosenblatt Rogensburg		[	10		
Regensburg		i	25		
· resonatett, negenshirg		- 1	5		
ani, moschululli, Wessingwork	j		10		
(We. O. Rosenbluth, Rerlin	ŀ		15		
ugen Rosenfeld, Bamberg			10		
perraph. Dr. Rosenfeld, Czernowitz 6 fl —		1	10	20	
onno itoscineider, Minnchen		ļ	10	20	
rau Rosenfels, München		- 1	12		
. Rosenheim, Frankfort a M			15		
abbiner Dr. F. Rosenthal, Breslan		1	10		
Rosenthal, Frankfurt a. M.					
Uebertrag	638	20   3	20   19695		

	Zum Fo	onds	Jahresbeiträge M. J
Uebertrag	638	20	1995 91
Sam. Rosenthal, Bialistock 5 Rbl			10 75
Hermann Rosenthaler, München			10
M Roth Zahrze			20
M. Roth, Zabrze			5
J. Rothschild, Giessen			10
Jacob Rothschild, Schlüchtern			10
Nathan Rothschild, Mosbach			5
Rud. Sachs, Halle a. S.			10
J. S. Salomon, Cöln a. Rh.			20
Max Salscha, Kattowitz			20
Bezirksrabb. Dr. Salvendi, Dürkheim			10
Ww. M. Sauerbach, Mainz			20
A. Schäfer, Tarnowitz		į	5
Isidor Schäfer, München			20
Wilh. Schames, Frankfurt a. M			6
Frau Th. Schaps, Breslau			20
Rabb. Dr. Schiffer, Karlsruhe i. B			10
Dr. M. Schlesinger, Marburg		1	5
M J. Schragenheim, Bremen			10
Rabb. Dr. Schüler, Hegenheim i. Els.			10
Arn. Schwarz, Beuthen		ļ	5
M. Schwarz, Berlin			20
Gust. Schwarzschild, Frankfurt a. M.			10
Max Schwarzschild, Frankfurt a. M			20
Charles Schweizer, Dornach i. E			10
L. Segelbaum & Co., Altona			10
David Seligmann, Frankfurt a. M			10
Wwe. Is. Seligmann, Frankfurt a. M			10
Nath. Seligstein, Schweinfurt		İ	10
Bern. Senders Wwe., Biebrich			15
Mor. Senders, Biebrich	l		10
Abr. Sichel, Schlüchtern		i	20
Ad. Sichel, Cassel		1	5
Jos. Siegel, Mosbach		1	10
Advokat Leop. Siegel I, München			10
H. Silberberg, Halberstadt			15
Is. Silbermann, Zabrze		-	10
David Simon, Wehrda	.	ļ	5
Jacob Simon, Karlsruhe	.		10
L. Smoira, Königsberg i. Pr	.		10
J Snatich, Frankfurt a. M.	.		20
Sondheim, Giessen			5
A. Sondheimer, Strassburg i. E	.		20
Ww. Mich. Sondheimer, Frankfurt a. M.	.		20
Uebertra	g 63	8   2	0 20222 66

	Zum Fouds		Jahresbeiträge  **M*********************************		
Uebertrag	638	20	20222	66	
L. Sonneborn, Giessen			10		
Sorauer & Förster, Beuthen			10		
Jos. Spangenthal, Cassel	20		İ		
Jos. Spangenthal, Cassel			5		
Bezirksrabb. Dr. Spitz, Gailingen			10		
Rabb. Dr. Stein, Schweinfurt			20		
Stein, Paris Frcs 10			16		
B. Steinharter, Hainsfarth			10		
Eduard Steinitz, Kattowitz			18		
I. Class IT wind with			$\tilde{20}$		
Iulius Storn Frankfurt a M			10		
M. Stern, Oberheiduck			6		
Marcus Stern Burghaun			15		
Marcus Stern, Burghaun			$\frac{13}{20}$		
Frau R. Stern, Fulda			5		
Dr. Storn Fulda			5		
Dr. Stern, Fulda			1		
Louis Sternberger, München			10		
Jos. Stiebel, Fulda			10		
Meier Strauss, Berlin			10		
L. Strauss, Kirchhain			20		
M. Strauss, Mannheim			20		
Baruch Strauss, Marburg			25		
M. A. Strauss, Marburg	,		10		
M. B. Strauss, Marburg			10		
Koppel Strauss, Marburg			10		
Jacob Strausser, Schweinfurt			10		
Rechtsanwalt Susmann, Halberstadt			10		
Synagogengemeinde Aurich			20		
l'almud-Thora-Verein, Mosbach			5		
Naphtali Thalmann, Karlsruhe i. B			10		
Heinrich Thannhauser, München			5		
Ch. Teitelbaum, Königsberg i. Pr.			5		
Ludwig Theilheimer, München	1		10		
G. Tuch, Hamburg			15		
lacob Ullmann, Schweinfurt			5		
Bankdirector Julius Ullmer, Nürnberg			20		
M. Wachsner, GrStrehlitz			5		
Or. Wachsner, GrStrehlitz			12		
H. Wachsner, Ratibor			15		
L. Wachsner, Ratibor			10		
Joseph Wallach, Cöln	-		5		
J. M. Walther, Schlüchtern			5		
			20		
Angelo Wassermann, Bamberg			$\frac{20}{20}$		
Emil Wassermann, Bamberg					
Franz Wassermann, München	658	20	20754	66	

	Zum Fonds		Jahresbeiträge # 4		
Uebertrag	658	20	20754	66	
L. Wechselmann, Kattowitz			10		
Emil Wechsler, Hannover			5		
H. Wechsler, Hannover			5		
Wwe. Dr. Wehl, Berlin			15		
Max Weichmann, Kattowitz			10		
Simon S. Weil, Gailingen			30		
Jacob H. Weiler, Frankfurt a. M.			20		
Leopold Weill, Zürich 20 Frcs. =			$\begin{array}{c c} 16 \\ 24 \end{array}$		
Hermann Weill Blum, Zürich 30 Frcs. = .			1		
M. Weinbergs Nachf., Nürnberg			15 20		
Gebr. Weiss, Mainz			20		
S. Weiss, Rawitsch M. Weissenberg, Zawodje			15		
M. Weissenberg, Zawodje		1	15		
J. Weissenberg, Zawodje			20		
Rabbiner Dr. Werner, München	50		20		
Rechtsanw. Dr. Werthauer, Berlin	20		20		
L. Werthauer, Cassel			20		
S. J. Werthauer, Cassel			4		
Meier Wetterhahn, Rhina			10		
Rabbiner Dr. Weyl, Konitz			20		
Hermann Wiener, Zabrze			12		
M. Wiener, Beuthen			10		
Rob. Wiener, Berlin			10		
Siegfr. Wiener, Kattowitz			10		
B. Wienskowitz, Zabrze			20		
Jos. Wiesloch, Frankfurt a. M.			10		
Max Wildberg, Cöln			10		
R. Wittenberg, Rawitsch			17	06	
A. Wolff & Co., Neudörfel 10 fl. =		1	20	0	
Herm Wolff, München			20		
Max Wolff, München			20		
Moritz S. Wolff, Hamburg			25.		
Dr. Z. Wolff, Bischheim i. E			20		
Wolff & Co., Antwerpen			20		
N. Wolfsohn, Berlin			10		
Director Wormser, Dinslaken		1	15		
Max Würzburger, Karlsruhe			20		
Prof Dr. Zabludowski,			10	İ	
Bermann Zimels, Danzig	1		20		
Rabb. Dr. Zivi, Winzenheim			6		
J. Zolizinsky, Lübeck			15	1	
Felix Zomber, Hannover	}		10		
Leopoid Zunz, Frankluft a. M	1 075	1 4)1	21372	12	
Uebertrag	g  675	1 20	1 21012	1 * ***	

	Zum Fon	ds	Jahresbe <i>M</i>	eiträge
Uebertrag				
C. Spenden.				
Baer Adler, Neuhof Baer Adler, Schlüchtern Gemeinde Bentheim durch Rabb. Dr. Löb, Emden M. Bloch, Beuthen L. Glücksmann, Gr. Strehlitz Frau Leopold Hamburger Wwe., Frankfurt a. M. zum Andenken an ihren sel. Gatten Julius Herlitz, Kattowitz Frau Justizrath Dr. Heymann, Berlin Jakob Katzenstein, Wehrda M. Kaufherr, Fulda J. Kreistmann, Königsberg Max Kugelmann, Fulda J. Lichtenstädter, Nürnberg Lehrer Loewenstein, Fulda Samuel Northmann, Gr. Strehlitz Jacob Plaut, Fulda Urias Ratner, Memel Leopold Rosenberg, Gr. Strehlitz J. Samuel, Gr. Strehlitz Gebr. Schiff, Schlüchtern Wolf Schönwald, Gr. Strehlitz Hermann Strauss, London Sussmann Simon, Wehrda	2 3 10 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3 3			
	425			
D. Stipendien-Conto.  Commerzienrath Jacob Israel 5", Berlin.  Frau Johann Levy, Berlin, am Jahrzeitstage ihres Gatten  J. D. Krassnoseisky, Petersburg  Uebertrag	300 200 500		ı	

	Zum F	onds	Jahresbeiträge			
	M	-Si	M	8		
Uebortrag						
E. Legate.						
Lippmann Bloch, Breslau	100					
	1000					
Frau S. J. Sachs, Dwinsk zur Erinnerung an ihren am 14. verstorbenen Gatten	600					
	1700		1	-		

# Bericht des Bibliothekars.

Der diesjährige Bericht kann mit einer bedeutenden Bereicherung eröffnet werden, die mit dem gefeierten Namen desjenigen Mannes verknüpft ist, dessen Verdienste um das Seminar und seine Lehrziele bereits an anderer Stelle des vorliegenden Berichts hervorgehoben worden sind.

Herr Rabbiner Dr. Salomon Cohn s. A. hat seine Teilnahme an dem Gedeihen der Seminar-Bibliothek auch über seine Lebenszeit hinaus, für alle Zeiten erhalten wollen. Er hat daher in seiner letztwilligen Bestimmung den Hinterbliebenen aufgetragen, seine gesamte Bibliothek, die er während seiner Wirksamkeit sorgfältig sich angelegt hatte, dem Seminar zuzuführen. In dieser aus 1500 Nummern bestehenden Bibliothek sind nicht allein die einzelnen Fächer der rabbinischen Wissenschaft, sondern auch die verschiedenen Zweige der jüdischen und modernen Litteratur in klassischer Auswahl vertreten.

Die Aufstellung und Catalogisirung dieser Bibliothek in den letzten vier Monaten hat u. A. ergeben, dass Wörterbücher, Zeitschriften und viele andere Werke, die sonst nicht ausserhalb der Bibliotheken verliehen werden, jetzt in doppelten Exemplaren vorhanden sind, sodass die Liberalität für das Verleihen solcher Werke nunmehr vergrössert werden kann.

Auch die talmudische und rabbinische Bibliothek, welche unseren Hörern für diese Studien nicht allein für den Hörsal, sondern auch für das Privatstudium zu Hause die erforderlichen Exemplare bieten kann, hat hierin eine wesentliche Bereicherung gewonnen.

Indem wir den Hinterbliebenen für die exacte und schleunige Ausführung der letztwilligen Verfügung des Verewigten besonders danken, dürfen wir hinzufügen, dass mit der Benutzung eines jeden Buches, mit dem Namen des Verewigten versehen, eine dankbare Verehrung für denselben dauernd erhalten werden wird.

Ausserdem haben wir von folgenden, anderen Zuwendungen zu berichten.

Im Austausch der Jahresberichte steht die Seminarbibliothek mit folgenden Instituten:

Lehranstalt für die Wissenschaft des Judenthums in Berlin. Mit der wissenschaftlichen Beilage des Dr. Baneth Ed., Maimuni's Neumondberechnung III.

Jüdisch - theologisches Seminar in Breslau. Dr. S. Horowitz, Der Mikrokosmos des Josef ibn Zaddik.

Landesrabbinerschule in Budapest. Prof. Blau, Studien zum althebräischen Buchwesen.

Israelitisch-theologische Lehranstalt in Wien. Prof. Büchler, Das Synedrion in Jerusalem und das grosse Beth-Din in der Quaderkammer des jerusalem. Tempels.

Deutsch-israelitischer Gemeindebund. Seine Mitteilungen.

Universitäts-Bibliothek in Heidelberg: 1) Prof. Buhl, Römisches Recht und bürgerliches Gesetzbuch; 2) Festrede zur Feier des 50 jährigen Regierungsjubiläums Sr. königl. Hoheit des Grossherzogs Friedrich von Baden

Stadtbibliothek in Frankfurt a. M., deren Berichte.

Bericht (34) der Religionsschule der Israel. Synagogengemeinde Adass Jisroel in Berlin.

Berichte der Gesellschaft Jear Boock of the Central conference of American Rabbis 1902.

Hebrew Union College: Catalog and Program.

Gesellschaft zur Erforschung jüd. Kunstdenkmäler in Frankf. a. M. Lehrer-Seminar in Köln. Rechenschaftsbericht 1899/1900.

Isr. Präparandenschule in Burgpreppach. Rechenschaftsbericht 1901/2.

#### Ferner:

Von der Alliance Israélite Universelle in Paris: 1) M. Schwab, Repertoire supplement. 2) M. Bloch, Die Institutionen des Judenthums, II. Theil III. Band. Budapest 1902.

Herr Prof. Barth: Babel und isr. Religionswesen.

- Dr. Blau in Budapest: Magyer Zsido Szemle 1902.
- Rabb. I. Ch. Daiches in Leeds: בית ועד לחכמים.
- Lector M. Friedmann in Wien אליהו ווטא סדר אליהו רבא וסדר אליהו אליהו אליהו אליהו אליהו ווטא
- Rabb. Dr. Heppner, Abreisskalender 1903.
- Dr. Hirsch Hildesheimer, Jüdische Presse 1902.
- Albert Katz: 1) Samter, Judenthum und Proselytismus (Vortrag).
  2) Strack, Mischna Schabbath und Aboda Sara.
- Dr. M. Klumel, seine Dissertation, Mischpatim.
- Natan Leyser s. A. in Thorn, Aus dessen Nachlass eine Collection von verschiedenen rabbinischen Werken, durch den Neffen Herrn J. Leiser.

Herr R. Mosse, Allgem. Zeitg. d. Judenthums 1902.

- Rabb. Dr. Norden in Myslowitz: David Deutsch.
- Dr. Nurock, seine Dissertation, Maimunis Commentar zu Kidduschin.
- Dr. J. Plato in Hamburg, seine Schrift, Reflexionen über Bibel u. Babel.
- Dr. H. Pick, seine Dissert.: Talmudische Glossen zu Delitzschs Assyr. Handwörterbuche.
- Rabb. Dr. M. Rahmer in Magdeburg, Die Erklärung des Hieronymus zu den zwölf kleinen Propheten.

Von der Red. des Hamagid in Krakau, המגיד 1902.

Von der Red.: The Jewish Quarterly Review 1902.

Von der Red.: Revue des Etudes juives.

- Dr. Isaak Stein, seine Diss. Die Juden der Schwäbischen Reichstädte.
- M. Stieglitz, dessen Commentar מעילה צי דוך צע מעילה. Vom Verein für jüdische Goschichte und Litteratur, Jahrbuch 1903. Vom Ungar. Isr. Literatur-Verein: Evkönyr 1903; 2) Szentirás III.



	M	4
A. Einnahmen.		
1) Legate-Conto 2) Spenden-Conto 3) Beitrags-Conto 4) Zinsen-Conto 5) Fonds-Conto 6) Stipendien-Conto incl. Zinsen a. Stipendien-Fonds 7) Hausertrags-Conto	1700 425 21372 10103 678 3242 5512 43035	$ \begin{array}{r}  - \\  72 \\  94 \\  20 \\  96 \\  27 \\  \hline  09 $
B. Ausgaben.    Bibliothek-Conto	43123	7-1
Mehr-Ausgabe  Ferner: Abschreibung auf Seminar-Grundstück Gipsstr. 12a  Minder-Einnahme	2450 2538	65 —

# Stand am 1. Januar 1902.

)	Haus-	Conto .								Mk.	212450.—		
)	Effect	en-Conto								.,	286027.83		
											14447.95		
		-Conto									1304.22		
									-		514230.00		
	ĺ	Dem Sti Fonds Dem Wi	gehör	ige	Mk	. 6	122	27	<del>1</del> 5				
	***				.,	(	947	9.7	78		70707.23		
			Ì	-							002		113522.77 2538.65
												Mk.	440984.12

### Bilanz

#### am 1. Januar 1903.

1)	Haus-Conto	(nach	Ab	$\operatorname{sehr}$	eib	ung	y v	on	М.	2	450	)			Mk.	210000.—
2)	Effecten-Cor	nto													,,	286033.33
3)	Bank-Gutha	ben .													,,	18176.31
-1)	Cassa-Conto														49	4813.50
														_	Mk.	519023.14
	ab a) Dem	Stiper	adier	ı-Fo	nds	g	ehö	rig	e .	. 1	Ik.	61	227	7.45	)	
	b) Dem	•				_		_								
	c) Asser	vaten-	Cont	to					•		,.	7	000	).—	-	
	•														,,	78039.02
								-		_						440984.12

## Effecten-Bestand am 31. December 1902

hinterlegt bei der Reichsbank	
	Mark
Dep. Sch. 1010172 $3\frac{1}{2}$ % Preuss. Staats-Anle	
$\begin{array}{cccccccccccccccccccccccccccccccccccc$	27100
7- 70 1	
6 4% Hamburger Staats-Ren	
$7  ext{ } 2  ext{ } \frac{1}{2}  ext{ } \frac{0}{0}$ Stuhlweissenburg 1	Raab-Grazer
Prämien-Anlei	he 3300
8 3 % Livorneser EisenbO	
$180  3^{1}/_{2}^{0}/_{0}$ Deutsche Reichs-A	Anleihe 5000
1 ,, Berliner Stadt-Anl 2 Preuss. Staats-Anl	leihe 21900
2 , Preuss. Staats-Anl	leihe 17000
1075861 ,, ,, ,,	20200
1027420 ", Berliner Stadt-Anle	eihe 22200
	269600
hinterlegt bei der Deutschen Bank, B	erlin
Depôt No. 6877 3 $\frac{1}{2}$ $\frac{0}{0}$ Berliner Stadt-Anleih 4 $\frac{0}{0}$ Obligation der MoskKiew	

Woron. Eisenb.-Ges. ,, 3 ½ % Berliner Stadt-Anleihe ,,

21000 290600

#### Ferner:

- 1 Mailänder 10 Lire-Loos (Depôt 6877)
- 1 Neuchâteler 10 Frcs.-Loos
- 2 Oestr. 100 Fl.-Loose
- 1 Ungar, 100 Fl.-Loos
- 11 Raab-Grazer Anrecht-Scheine
  - 2 Oldenburger 40 Thaler-Loose.

Obige Rechnung, sowie der Baar- und Effecten-Bestand ist von der Revisions-Commission revidiert und richtig befunden worden.

#### Die Revisons-Commission:

Siegmund Haarburger.

Robert Wiener.

BERLIN, 29. März 1903 (1. Nissan 5663).

### Das Curatorium.

Hermann Gumpertz-Hamburg, Vorsitzender.

Rabb. Dr. Cohn-Kattowitz O.-S.

Oberrabb, Dr. Feilcheufeld-Posen.

Siegmund Fränkel-München.

Benjamin Hirsch-Halberstadt.

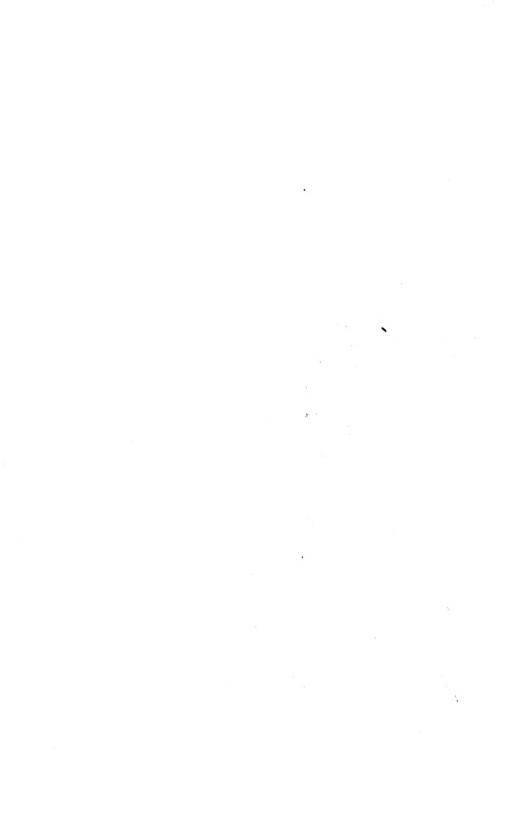
Oberrabb. M. Hirsch-Hamburg. Carl Knoller-Berlin.

S. J. Leszynsky-Berlin

Lazar Mainz-Frankfurt a. M.

George Marx-Königsberg i. P.

Der finanzielle Bericht umfasst das Jahr 1902, wohingegen der Bericht des Herrn Rectors für das Studienjahr 1901/02 (5662) erstattet ist.



EM Rabbiner-Jeminar, Derlin 496 Jahres-Bericht ALA3 1901/02

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

